
‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’

De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de vvd*

GERRIT VOERMAN EN ERWIN DIJK

‘Een politieke partij kan van de stemmen alléén niet leven. Voor een gezonde partij is een bloeiend VERENIGINGSLEVEN, waaraan zoveel mogelijk LEDEN ACTIEF DEELNEMEN, onontbeerlijk. In Katholieke en Socialistische kringen beseft men dit zeer wel. Tot onze politiek-vrijzinnige, liberale landgenoten schijnt het belang van een hechte ORGANISATIE echter nog immer niet voldoende te zijn doorgedrongen. Indien gelijkgezinden iets willen trachten te bereiken, is AANEENSLUITING het eerste vereiste.’¹ Het bestuur van de partijafdeling Culemborg legde in 1954 de vinger op de zere plek: veel te weinig liberale kiezers waren partijlid, en te weinig partijleden waren actief.

De klaagzang uit Culemborg is niet verrassend. Op de organisatie en de cultuur van de vvd is de liberale traditie van grote invloed geweest. Liberalen zijn individualistisch ingesteld, en dat betekent dat zij zich niet van harte aaneensluiten – nu niet, maar vroeger evenmin. ‘Het organiseren van vrijzinnigen is een moeilijke en moeizame zaak’, aldus vvd-historicus Henk Vonhoff.² Als de liberalen zich verenigden, dan noemden zij zich liever ‘unie’ of ‘bond’ dan ‘partij’. Het was hun lot dat zij, met deze instelling behept, tot ver in de twintigste eeuw moesten opboksen tegen hecht aaneengesmede massapartijen die er ook in het geheel geen moeite mee hadden zich zo te noemen, zoals de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en haar naoorlogse opvolger de Katholieke Volkspartij (KVP), en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die in 1946 werd afgelost door de Partij van de Arbeid (PvDA) – partijen die bovendien deel uitmaakten van de ‘zuilen’, waarvan de liberalen al evenmin iets moesten hebben. Kortom: in een tijdperk van massapolitiek moest het georganiseerde liberalisme overeind zien te blijven. Dat lukte overigens steeds beter naarmate de zuilen aan bindende kracht inboetten.

* Met dank aan Leo Schlösser, George Auping en Nelleke van de Walle.

Lange tijd had de liberale partijorganisatie het karakter van de kiesvereniging van weleer: een wat amateuristische inslag, met een gering ledental, een zwakke centrale leiding, een weinig uitgesproken ideologisch profiel, en een grote rol voor de politicus (waardoor conflicten vaak over personen gingen). Dit gold tot op zekere hoogte ook nog voor de vvd in haar beginperiode. Geleidelijk aan ontwikkelde zij zich echter tot een moderne politieke partij. Deze transformatie staat centraal in dit hoofdstuk. Op een aantal min of meer met elkaar samenhangende facetten van deze gedaantewisseling zal in het volgende worden ingegaan, zoals het aantal leden en de mate waarin zij in de organisatie actief waren; de machtsverdeling tussen de partijleiding en de regio's; de professionalisering van de partijorganisatie; en de opvatting van politiek. Ook komt de vraag aan de orde of conflicten in de vvd uitsluitend om personen draaien, zoals vaak wordt beweerd, of dat er soms toch ook sprake is van een richtingenstrijd (in de terminologie van Hans Wiegel: 'vlerken of vleugels').³

Moeizame liberale organisatievorming (1885-1948)

De liberale partijen in de westerse wereld zijn door de Franse politicoloog Maurice Duverger getypeerd als 'kaderpartijen'. Zij ontstonden in de negentiende eeuw als federaties van zwak georganiseerde kiesverenigingen, waarin veelal de plaatselijke notabelen de dienst uitmaakten. Ook in Nederland ging het in grote lijnen zo. Bij de in 1885 opgerichte Liberale Unie sloten zich 62 kiesverenigingen aan, terwijl er 185 waren aangeschreven. Honderd kiesverenigingen lieten niets van zich horen; 23 waren negatief.⁴ De meeste verenigingen hadden kennelijk geen trek zich in een landelijk verband te voegen, hoe zwak dat ook was – hun autonomie ging hen boven alles. De anticentralistische mentaliteit was aanvankelijk ook binnen de Liberale Unie zo uitgesproken dat zij te boek kwam te staan als een 'Vereeniging van Vereenigingen'. Zij werd geleid door een Commissie van Uitvoering – de aanduiding 'bestuur' zou te dirigistisch zijn.⁵ Aangezien de politieke onenigheid groot was, zag de Unie de eerste tijd af van het opstellen van een program; eigenlijk was alleen het antiklerikalisme het bindmiddel.

De middelpuntvliedende krachten waren binnen de Unie sterk. In 1901 vertrok de vooruitstrevende vleugel, die de (links-liberale) Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb) oprichtte. Eerder al waren behoudende liberalen opgestapt – mede omdat het bestuur zich dwingender ging opstellen.⁶ Een aantal van hen was in 1906 betrokken bij de vorming van de Bond van Vrije Liberalen (BVL), waaraan een 'Commissie van Advies' enige sturing gaf. 'Een strak verband

was niet gelegd’, aldus historicus Patrick van Schie. ‘De centrale Commissie van Advies moest vooral bemoedigen, bemiddelen en (financieel) bijspringen.’⁷ De BVL was nolens volens tot stand gekomen: in de aanloop werd opgemerkt dat ‘vele liberalen, die onze geestverwanten zyn, by de Unie zyn aangesloten, wyl zy de behoefte aan eenige organisatie gevoelen en deze onder ons geheel ontbreekt’.⁸ Bij de oprichting sprak voorman Meinard Tydeman zich uit tegen te nauwe banden, vanwege ‘de aangeboren tegenzin onzer geestverwanten om zich te laten binden, en hun sterke individualiteit (organisatie = ruzie)’.⁹

Wanneer de liberalen zich eenmaal aaneengesloten hadden, betekende dat niet dat zij zich actief inzetten voor hun unie of bond (de aanduiding ‘partij’ zou pas later worden gebruikt). Zo voelden zij doorgaans niet veel voor groot-schalige bijeenkomsten en voor propagandavoering. Uniesecretaris Antonie Roodhuyzen schreef in 1909 dat ‘de liberale deftigheid de politieke *meeting* beneden zich achtte. Dit is nog niet bij allen er uit, al leert nood bidden, en de anti-revolutionairen en later de sociaal-democraten hebben de meest deftige in deze wel genoodzaakt hun fatsoenlijkheidsprogram te herzien’.¹⁰ Er was in de regel geen al te grote activiteit. Aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen in 1918 constateerde BVL-voorzitter Hendrik Coenraad Dresselhuys dat het leven in de liberale kiesverenigingen ‘meestal een toestand van verstijving nabij’ was.¹¹

Ook in het interbellum bleef de liberale politiek haar specifieke trekken behouden. De Liberale Unie en de BVL waren samen met enkele andere kleine groeperingen in 1921 opgegaan in de Vrijheidsbond, die zich tegen het einde van de jaren dertig Liberale Staatspartij (LSP) ging noemen (en hier verder zo zal worden aangeduid). De liberale partijorganisatie had de grootste moeite zich in deze hoogtijperiode van de verzuiling in electoraal opzicht staande te houden. Zij ging terug van 9,3 procent bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1922 naar 4 procent in 1937. Het ledental bleef aanvankelijk nog op peil, maar daalde later ook: in 1922 zou de partij zo’n 50.000 leden tellen en in 1935 iets minder dan 26.000.

De naamsverandering van bond naar partij was slechts nominaal. De liberale organisatie veranderde maar weinig; de weerstand tegen te hechte stucturen in de LSP bleef groot. Op de algemene vergadering in de herfst van 1922 klonk nog de roep om ‘de macht der besturen’ flink in te perken door deze om te vormen tot ‘zuiver administratieve organen’. Een meerderheid binnen de partij zag echter in dat zonder centrale leiding de partij uit elkaar zou vallen.¹² De regionale verbanden (‘centrale kiesverenigingen’ geheten) hadden echter een belangrijke stem in het kapittel, met name bij de kandidaatstelling. Deze was

dermate gedecentraliseerd, dat de LSP bij de Kamerverkiezingen steeds met een betrekkelijk groot aantal lijsttrekkers uitkwam: vijf in 1922, negen in 1925, zes in 1929, tien in 1933 en vier in 1937. Een aantal leden wenste ‘aan de groote decentralisatie paal en perk te stellen en aan het Hoofdbestuur meer invloed toe te kennen’, maar dat streven haalde weinig uit.¹³

Intussen trachtten de liberalen wel hun propagandavoering te moderniseren. In de verkiezingscampagne van 1925 introduceerde de LSP een film. De ‘Vrijheidsfilm’ werd maar liefst zo’n 270 keer vertoond. Ook belegde de partij regelmatig bijeenkomsten – ook buiten verkiezingstijd – met muziek, zang en toneel. ‘Voor de Eerste Wereldoorlog zou het menig liberaal een gruwel zijn geweest met een serieuze bezigheid als politiek dusdanig de populaire toer op te gaan’, aldus Van Schie.¹⁴ Kennelijk was niet alleen de afkeer van de politieke *meeting* afgenomen, maar zag de partij ook in dat zij in het tijdperk van de verzuilde politiek moest proberen haar aanhang ook met niet-politieke middelen aan zich te binden, net zo als de massapartijen dat deden.

Ondanks deze vernieuwingen bleef de LSP op haar traditionele, liberale manier politiek bedrijven – dat wil zeggen met een meer rationele benadering, zonder al te veel emotie en passie. Na de verkiezingsnederlaag van 1937 hield een partijlid de geestverwante en veel activistischer Bond van Jonge Liberalen aan de meer gezapige moederpartij ten voorbeeld: ‘Niet alleen de critiek der jongeren hebben wij noodig, ook hun stuwkracht. Hun geestdrift is onontbeerlijk (...). Wij ouderen, zullen iets van hun losheid, van hun ongezoutenheid moeten overnemen. Onze documentatie is meestal perfect in orde, onze zakelijke argumenten treffen meestal doel, wanneer wij in vergaderingen den tegenstander ontmoeten. Maar inderdaad, wij zijn te deftig, te bedwaard. Een beetje meer hartstocht, mijne heeren, voor ons mooi beginsel.’ In zijn impressionistische schets van het vooroorlogse liberalisme noteerde waarnemer Vonhoff dat niet iedereen in de partij met deze beschouwing is ingenomen. ‘De Vrijheidsbond moet toch wel niveau houden’, zo werd gezegd.¹⁵

Deze voorzichtige en beheerste liberale politieke stijl is die van de geoeede stand – van de ‘zindelijke burgerheren’, de notabelen. Van Schie plaatst kanttekeningen bij het vermeende elitaire gehalte van de vrijzinnigen (dat wil zeggen de liberalen en de vrijzinnig-democraten) en hij concludeert op basis van een analyse van hun stemmenaandeel bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1913 dat de politieke vrijzinnigheid ‘tot ver buiten de muren van de vermaarde herensociëteit’ reikte. Volgens zijn berekeningen zal ook een “omvangrijk” volks segment’ de liberalen hebben gesteund.¹⁶ Dat mag waar zijn, maar het geldt hoogstwaarschijnlijk niet voor de ledenaanhang van de partij: in ieder

geval de toonaangevende, gezichtsbepalende leden hadden een goede maatschappelijke positie. Bovendien zal als gevolg van het sterk krimpende electoraat van de Vrijheidsbond het elitaire karakter van de partij na de Eerste Wereldoorlog eerder zijn versterkt dan afgezwakt. Chroniqueur Vonhoff schrijft in dit verband over ‘het standsbesef, dat onmiskenbaar hier en daar naar voren treedt, het besef dat liberaal zijn een positieve onderscheiding betekent t.o.v. minder met hersens en have bedeeden’.¹⁷ Hij levert er ook een sterk voorbeeld bij. In Amsterdam trok de liberale kandidaat I.H.J. Vos nogal wat stemmen in de arbeidersbuurten. Omdat hij van ‘minder deftige afkomst’ was – zijn vader was kruidenier, zelf was hij arts – hield de partijleiding er rekening mee ‘dat de liberale kiezers in Amsterdam-Zuid hem niet deftig genoeg zullen vinden en op de C.H.U. zullen stemmen’. Vos werd daarom op de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen in de hoofdstad gesecondeerd door Willem Carel Wendelaar, die meer tegemoetkwam ‘aan de standsbehoefte van de kiezers’.¹⁸

Gebrekkige partijorganisatie (1948-1963)

Na de Tweede Wereldoorlog maakte de LSP in 1946 plaats voor de Partij van de Vrijheid (PVDV), die werd geleid door Dirk Stikker. Al snel verdween ook deze partij van het toneel. In de herfst van 1947 begon de PVDV onderhandelingen met de voormalige vrijzinnig-democraat Pieter Oud. De VDB was in de PVDA opgegaan, maar Oud voelde zich bij de sociaal-democraten niet thuis. Met een aantal geestverwanten richtte hij zich tot de PVDV. In januari 1948 gingen beide groeperingen op in de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Oud werd na een halfjaar voorzitter van de nieuwe partij, en zou dat tot 1963 blijven.

In die periode zou de VVD in sterke mate de kenmerken vertonen van haar voorgangers. Een van de belangrijkste trekken was wel de geringe neiging zich aan te sluiten, hetgeen duidelijk tot uitdrukking kwam in het relatief lage ledental. In het oprichtingsjaar telde de VVD ruim 22.000 leden (zie tabel 1). Waarschijnlijk onder invloed van interne conflicten over de onafhankelijkheid van Indonesië en door de regeringsdeelname nam het aantal leden vervolgens af. Nadat de partij in 1952 in de oppositie belandde, steeg het echter tot zo’n 35.000 aan het einde van de jaren vijftig. Aan die forse toename zaten ook weer nadelen, aldus partijsecretaris Dick Dettmeijer, die meende dat ‘de intimiteit van het verenigingsleven teloor gaat. Het karakter van een partij die zo sterk groeit, verandert en dat brengt problemen met zich mee en nu en dan plaatselijk ook wel spanningen’.¹⁹ Overigens hield de weelde van ledengroei niet lang

aan: in de eerste helft van de jaren zestig, toen de vvd weer in de regering zat, daalde het ledenbestand opnieuw.

Tabel 1. Ledentallen VVD, 1949-2007

	jaar	ledental	jaar	ledental
1 januari	1949	22.175	1984	89.120
1 januari	1950	21.771	1985	86.821
1 januari	1951	21.271	1986	84.617
31 december	1953	26.777	1987	76.282
31 december	1954	30.000	1988	68.735
31 december	1959	35.000	1989	64.554
	1963	30.000*)	1990	59.047
	1965	30.000*)	1991	55.654
eind	1966	35.000**)	1992	53.754
	1968	35.000***)	1993	53.390
	1970	38.000***)	1994	53.465
31 december	1972	41.536	1995	53.465
	1973	68.414	1996	52.355
	1974	78.759	1997	52.197
	1975	82.831	1998	51.585
	1976	87.571	1999	48.991
	1977	97.396	2000	48.092
	1978	100.510	2001	47.441
	1979	92.314	2002	45.998
	1980	85.881	2003	44.099
	1981	92.830	2004	41.861
	1982	102.888	2005	40.157
	1983	95.528	2006	40.849
			1 november 2007	39.705

N.B.: Vanaf 1972 tot 2006 zijn de ledentallen gegeven per 31 december; tenzij anders vermeld zijn zij ontleend aan de jaarverslagen van de vvd.

*) J. Niezing, *Inleiding tot de politieke sociologie*, Assen, 1966, p. 45.

**) H.J. Meier, *Politieke Zakdoek 1967*, Amsterdam, 1967, p. 18.

***) D. Houwaart, *Storm rond partij en parlement: de politieke jaren 1970-'71-'72*, Apeldoorn, 1973, p. 73.

Tabel 2. Verkiezingsuitslagen en organisatiegraad VVD, 1948-2006

Jaar	Zeteltal	Percentage	Stemmen vvd	Totaal aantal stemgerechtigden	Ledental vvd	Organisatiegraad	
						relatief	absoluut
1948	8	7,9	391.923	5.433.663	22.175	5,7%	0,4%
1952	9	8,8	471.040	5.792.679			
1956	13	8,8	502.530	6.125.210			
1959	19	12,2	732.658	6.427.864	35.000	4,8%	0,5%
1963	16	10,3	643.839	6.748.611	30.000	4,7%	0,4%
1967	17	10,7	738.202	7.452.776	35.000	4,7%	0,5%
1971	16	10,3	653.370	8.038.726			
1972	22	14,4	1.068.375	8.916.947	41.536	3,9%	0,5%
1977	28	17,9	1.492.689	9.506.318	97.396	6,5%	1,0%
1981	26	17,3	1.505.311	10.040.121	92.830	6,2%	0,9%
1982	36	23,1	1.899.346	10.216.634	102.888	5,4%	1,0%
1986	27	17,4	1.596.991	10.727.701	84.617	5,3%	0,8%
1989	22	14,6	1.295.402	11.112.189	64.554	5,0%	0,6%
1994	31	20,0	1.790.952	11.455.924	53.465	3,0%	0,5%
1998	38	24,7	2.124.971	11.755.132	51.585	2,4%	0,4%
2002	24	15,4	1.466.722	12.035.935	45.998	3,1%	0,4%
2003	28	17,9	1.728.707	12.076.711	44.099	2,6%	0,4%
2006	22	14,7	1.443.312	12.264.503	40.849	2,8%	0,3%

Bron: H. Daalder, K.L.L.M. Dittrich en J.G. Gosman, ‘Verkiezingsuitslagen’, in: H. Daalder e.a. red., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 2003, A1300, pp. 24-25; aangevuld met gegevens van de Kiesraad.

In de jaren vijftig groeide de ledenaanhang van de vvd met bijna zestig procent. Het aantal kiezers steeg in deze periode echter ook behoorlijk, waardoor de organisatiegraad – het percentage vvd-kiezers dat ook lid is van de partij – betrekkelijk laag bleef (zie tabel 2). Dit was ook partijsecretaris Johannes Rutgers niet ontgaan. ‘Een schande’, zo sprak hij na de Tweede Kamerverkiezingen van 1948; ‘in vrijzinnige kring blijkt men nog steeds het nut en noodzaak van organisatie niet in te zien’. In 1952 stelde Rutgers teleurgesteld vast dat ‘het aantal vrijzinnige kiezers, dat in de vvd georganiseerd is, wel bedroevend klein’ is.²⁰ De liberale organisatiegraad van vier procent tekende nogal pover af tegen de zestien procent voor de ARP en de KVP. Ook wanneer naar de absolute organisatiegraad wordt gekeken – het percentage ingeschreven kiezers dat lid

is van een bepaalde partij – scoorde de vvd laag: in de jaren vijftig ongeveer een half procent, tegen anderhalf procent voor de ARP, ruim twee procent voor de PVDA, en zes à zeven procent voor de KVP.²¹ Rutgers was bang dat de partij steeds minder representatief zou worden voor het vrijzinnige kiezerskorps en hij beviel huisbezoek aan als het effectiefste middel om nieuwe leden te winnen. Ledenwerfacties in de jaren vijftig hadden evenwel een wisselend succes. Een extra probleem voor de liberalen was dat nogal wat middenstanders – een deel van de natuurlijke achterban – weinig zin hadden om voor hun politieke voorkeuren uit te komen. ‘De middenstand stemt vvd maar wenst uit vrees voor klantenverlies geen lid te worden’, zo bleek uit een enquête in 1965.²²

Het relatief geringe ledental hield ook in dat de vvd lang niet overal in Nederland zichtbaar was. In 1950 telde de partij 305 afdelingen in 1.015 gemeenten. Tien jaar later waren het 407 afdelingen op een totaal van 994 gemeenten. De dekkingsgraad van de vvd steeg aldus van dertig naar 41 procent (zie tabel 3). Ondanks deze toename was met name onder de grote rivieren de aanwezigheid van de vvd gebrekkig. Slechts met de grootste moeite wist de overwegend Nederlands-hervormde partij in de katholieke bolwerken Brabant en Limburg voet aan de grond te krijgen – zowel wat betreft leden als kiezers. Pas in 1958 richtte de partij haar eerste afdeling in Limburg op. Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in 1959 werd voor het eerst in deze provincie een zetel behaald (in Roermond). Het zou tot 1962 duren voordat de vvd in Limburg bij de Statenverkiezingen met een kandidatenlijst zou uitkomen.

Tabel 3. Aantal vvd-afdelingen ten opzichte van het aantal gemeenten, 1948-2007

jaar	aantal gemeenten	aantal afdelingen	percentage	jaar	aantal gemeenten	aantal afdelingen	percentage
1948	1.016	273	26,8	1980	811	603	74,4
1950	1.015	305	30,0	1985	741	611	82,4
1955	1.009	348	34,5	1990	672	571	85,0
1960	994	407	40,9	1995	633	554	87,5
1965	967	415	42,9	2000	537	467	86,9
1970	913	434	47,5	2005	467	440	94,2
1975	842	540	64,1	2007	443	426*)	96,2

*) per 1 november 2007

Liet het ledental volgens de partijtop te wensen over, een ander probleem was de passieve opstelling van een groot deel van de ledenaanhang. Enkele maanden na de oprichting van de vvd constateerde partijvoorzitter Stikker al dat de meeste leden weinig belangstelling toonden voor het wel en wee van de partij, en nauwelijks een vergadering bezochten. ‘Dit kán en mág niet zo blijven’, vond Stikker. ‘Er is een kleine kern van personen in onze Partij, die bergen werk verzet, en die ongekende offers aan tijd en inspanning brengt. Maar dat is niet voldoende! Wij meenen te mogen vragen, dat een ieder die onze beginselen deelt, offers in welken vorm dan ook brengt; evenals dat bij de andere politieke partijen het geval is.’²³ Ook partijsecretaris Rutgers meende dat ‘een klein beetje meer sociaal besef’ in de partij welkom zou zijn.²⁴ Hij klaagde steen en been over de vele in gebreke blijvende afdelingsbesturen die geen contributie afdroegen, geen jaarverslagen opstuurden of verzuimden het ledental door te geven. Het zou in sommige afdelingen zelfs voorkomen dat de lidmaatschapsgelden niet werden geïnd. De afdrachten aan het hoofdbestuur zouden door de penningmeester uit eigen zak worden betaald, zodat hij niet bij alle leden langs hoefde te gaan.²⁵ In zijn verslag over 1952 maakte Rutgers gewag van 33 afdelingen (zo’n tien procent van het totaal) die waren opgeheven of die als niet langer bestaand werden beschouwd, ‘daar zij sinds jaren niet hebben voldaan aan hun verplichtingen tot contributie-afdracht en taal noch teken van zich hebben laten horen’.²⁶ Het partijsecretariaat kon zich zo maar moeilijk een beeld vormen van de toestand in de partij. Regelmatig kon het ledental in deze jaren niet eens bij benadering worden vastgesteld. Natuurlijk hadden ook andere politieke partijen te maken met inactiviteit, maar bij de vvd lijkt het toch een graadje erger te zijn geweest. Haar gebrekkige organisatie kwam ook tot uitdrukking in de moeite die zij had om het uitkomen van partijgenoten op de kandidatenlijst van de als concurrent beschouwde gemeentebelangen-partijtjes bij gemeenteraadsverkiezingen te voorkomen.

Als gevolg van de ‘liberale’ afkeer van te strakke organisatorische verbanden en de niet al te florissante contributie-inkomsten – de partij moest de eindjes vaak aan elkaar knopen – ging het er in de vvd doorgaans niet al te professioneel aan toe. Ongetwijfeld zullen de medewerkers op het partijbureau het graag anders hebben gewild, maar zij moesten roeien met de riemen die zij hadden. ‘Amateurisme is de vloek van de Nederlandse liberalen’, aldus Stikker in zijn memoires.²⁷ Wim Fockema Andreae, de liberale staatssecretaris van Oorlog in 1949-1950, omschreef de vvd halverwege de jaren vijftig als ‘een gezellige club van aardige mensen (...), met een partijapparaat dat op veel plaatsen met plakband aan elkaar wordt gehouden’.²⁸ De sfeer was inderdaad gemoedelijk:

het partijlid Snapper herinnert zich een ‘gezellige vereniging. In de ledenvergadering van de Haagse afdeling diende de penningmeester geen begroting in. Hij vertelde dat de uitgaven door de inkomsten waren gedekt en dat was voor de ongeveer 1.700 leden van die afdeling voldoende’.²⁹

Tabel 4. Gemiddeld aantal bijeenkomsten van verschillende partijgremia per jaar, alsmede gemiddeld aantal partijcommissies per jaar – weergegeven per decennium

	DB	HB	PR	AV	PC
1948-1949	9,0*)	7,0	1,5**)	2,0	12,0
1950-1959	4,4	4,0	2,0	1,3	8,2
1960-1969	9,0	7,7	2,3	1,8	11,9
1970-1979	13,3	9,8	2,4	1,8	19,7
1980-1989	19,9	14,0	2,6	3,0	25,2
1990-1999		18,7	3,2	2,1	16,6
2000-2007		13,6	2,4	2,6	18,6

DB – Dagelijks bestuur (in 1989 opgeheven)

HB – Hoofdbestuur

PR – Partijraad

AV – Algemene vergadering

PC – Partijcommissies

*) 1948 niet bekend

***) 1949 niet bekend

Niet alleen in organisatorisch opzicht, ook politiek was de partij in de jaren vijftig niet al te actief – vergeleken althans met latere periodes. Zo was niet meer dan een kwart van de leden geabonneerd op het wekelijks verschijnende ledenorgaan *Vrijheid en Democratie*. Met name de plattelandsafdelingen kanten zich tegen een automatisch abonnement voor de partijleden, dat na veel vijven en zessen toch in 1963 werd ingevoerd. In de landelijke partijorganisatie waren jaarlijks gemiddeld acht partijcommissies werkzaam, tegen twaalf in de jaren zestig (zie tabel 4). Het dagelijks en het hoofdbestuur vergaderden gemiddeld 4,4 respectievelijk 4 keer per jaar – in het volgende decennium zou de frequentie verdubbelen (zie tabel 4). Bovendien duurden deze bijeenkomsten niet lang: ‘een ongestoorde lunch op de zaterdagochtend dat dagelijks bestuur

en hoofdbestuur bijeenkomen, wordt door Oud met kracht nagestreefd'.³⁰ Deze wat lethargische toestand waarin de partij verkeerde had ook te maken met de dominante en onaantastbare positie van de autoritaire Oud, die sinds 1948 het voorzitterschap van de partij combineerde met dat van de Tweede Kamerfractie. De regionale partijverbanden – kamercentrales geheten – die in de LSP een vooraanstaande positie innamen en later ook in de VVD van zich zouden doen spreken, hadden bij Oud weinig in de melk te brokkelen. De partijleider drukte zijn stempel op de kandidaatstelling en schreef zelf de verkiezingsprogramma's. Op zijn ontwerpen kwamen op de algemene vergaderingen maar weinig amendementen: achttien in 1952 en zestien in 1956.³¹ De algemene vergaderingen bleken steeds volgzaam: zij namen geen enkel door de partijtop (dat wil zeggen door Oud) ontraden amendement aan.³² Over het beleid van de Kamerfracties kwamen maar weinig kritische vragen.

De partijcongressen in deze periode bieden het beeld van tamelijk volgzaam bijeenkomsten. Aan het einde van de jaren veertig konden de spanningen nog hoog oplopen vanwege de onafhankelijkheid van Indonesië; er was toen sprake van 'hartstochtelijke tegenstellingen'.³³ Toen dit twistpunt op de achtergrond raakte, verdween ook de scherpte: de algemene vergaderingen werden een vertoning van liberale eenheid. De VVD, zo erkende Oud op de algemene vergadering in 1958 volgens het *Algemeen Handelsblad*, 'kent de schakering van een rechter- en een linkervleugel'. Onder grote hilariteit en instemming merkte hij vervolgens op: "Men kan in onze partij de afstand tussen beide vleugels sneller te voet afleggen, dan men het in de meeste andere partijen op de fiets zal kunnen doen." Spr. zou zelfs geneigd zijn van de fiets een bromfiets te maken!³⁴

Die veelgeroemde eenheid had ook te maken met Oud, die er een 'niet-zachtzinnige' voorzitterstechniek op na hield.³⁵ 'De behandeling van programma's en reglementen in algemene ledenvergaderingen hebben (...) meestentijds het karakter van snel afgewerkte solo-partijen door de voorzitter', zo meldt Vonhoff.³⁶ Hij krijgt bijval van Frits Korthals Altes, die in de jaren vijftig actief werd in de partij: 'de algemene vergadering van de VVD was tot 1963 een one-manshow'.³⁷ Oud-minister van Financiën Johan Witteveen wijst er evenwel op dat dit ook aan de leden lag. 'Er was in die tijd ook minder behoefte aan debat in de partij. Het debat ging met name tussen de leidende figuren'.³⁸ Daarvoor pleit ook dat Ouds solistische optreden in de regel op grote instemming van de congresgangers kon rekenen en dat hij hen hoe dan ook wist te inspireren: in de krantenverslagen wordt veelvuldig melding gemaakt van het applaus en de (soms staande) ovaties die hij kreeg. Volgens Harm van Riel,

destijds ondervoorzitter, was er in die tijd in de vvd weinig behoefte aan scherpslijperij: ‘Toen heerste er (...) altijd een bijzondere sfeer van verdraagzaamheid en goedmoedigheid en wat dies meer zij (...). Men onderging buitengewoon weinig van een *choc des opinions*. Men was het altijd bijzonder eens en het waren daarom altijd prettige vergaderingen.’³⁹

Het was juist in dit klimaat van betrekkelijke – liberale – vrijblijvendheid waarin Ouds dominantie kon gedijen. Het partijcongres had ‘meer het karakter (...) van een blij reünie dan van een eerlijk en open beraad’, aldus een criticaster. ‘De invloed van de leden op de koers van de partij is nihil en daarom is de vvd tot een kiesvereniging gedevalueerd.’⁴⁰ Ook Vonhoff memoreert het gebrek aan betrokkenheid van de leden: ‘de partijcultuur van terdege in de afdelingen voorbereide amendementen en rapporten is van latere datum’.⁴¹

De partij ontwaakt (1963-1971)

Aan het einde van de jaren vijftig stond de vvd er op een aantal punten goed voor. Zij was na de Tweede Kamerverkiezingen van 1959 de derde partij van het land geworden, en het ledental steeg behoorlijk. Optimistisch gestemd sprak secretaris Dettmeijer aan het begin van het nieuwe decennium in voor een liberaal nogal ongebruikelijke termen over zijn partij als een ‘strijdorganisatie’, die op straffe van achteruitgang bij voortduring activiteiten diende te ontplooiën.⁴² Zover was de vvd nog lang niet, want de gebruikelijke passiviteit bleef haar ook in de jaren zestig nog geruime tijd kenmerken. ‘Als “organisatie” is de v.v.d. een “zwakke” partij in ons land, hetgeen in hoofdzaak geweten moet worden aan de mentaliteit van ons liberale volksdeel’, zo constateerde de voorzitter van de vvd-fractie in de Provinciale Staten van Gelderland, L.N.H. van Zutphen, in 1963. ‘Een arbeider maakt zich druk voor “zijn” p.v.d.a., haalt contributie op, colporteert propaganda-drukwerk, enz. Een confessionele burger acht het een “gewetens”-plicht het nodige voor zijn partij te doen. Een liberaal doet meestal noch het een, noch het ander. Het “kader” van de v.v.d. slooft zich uit, de “aanhang” geeft slechts een zwakke responsie.’⁴³

Het sombere beeld dat Van Zutphen schetste werd bevestigd door de uitkomsten van een grootschalige enquête die de partijleiding in 1965 onder de afdelingen had gehouden. Misnoegd constateerde de partijtop dat de organisatie vele feilen vertoonde. ‘Het karakter van vele afdelingen is teveel dat van een kiesvereniging. Dit betekent dat men activiteiten in hoofdzaak beperkt tot perioden van kandidaatstellingen en verkiezingen.’ Voor de zoveelste keer moest worden vastgesteld dat de organisatiegraad van de vvd laag was.

Dat zou mede komen doordat nogal wat afdelingen het belang van organisatie nauwelijks zouden inzien en te weinig activiteiten ontplooiden – Dettmeijers oproep ten spijt. ‘Liberaal is een geesteshouding, waarom zouden we ons organiseren’, was herhaaldelijk te kennen gegeven in het onderzoek. Als aanbevelingen werd onder meer voorgesteld om studiegroepen op te zetten om het ‘politiek analfabetisme’ dat hier en daar voorkwam tegen te gaan. Voor de ledenwerving was ‘persoonlijk contact’ zoals huisbezoek de beste methode, hoewel erkend werd dat dit niet eenvoudig was ‘doordat het zowel zeer tijdrovend als inspannend is’. Deze remedies waren echter niet voldoende. ‘Voor alles is het echter nodig dat het kader in vele gevallen meer organisatie-minded wordt!’⁴⁴

De uitkomsten zullen voor de partijleiding des te teleurstellender zijn geweest, omdat zij reeds de eerste aanzetten had gegeven om de partijorganisatie te verbeteren. Met de instelling van een landelijke propagandacommissie en een perscommissie in 1964 kregen de public relations meer aandacht. Ook kwam de kadervorming, lange tijd als ‘onliberaal’ beschouwd, van de grond.⁴⁵ Verder werd de verkiezingscampagne op meer professionele leest geschoeid. In 1966 introduceerde de partij een nieuwe huisstijl (al bestond die term toen nog niet), die in feite tot op de dag van vandaag is gehandhaafd: de min of meer boven elkaar geplaatste ‘chocolateletters’ vvd, uitgevoerd in de nationale kleuren oranje, wit en donkerblauw.⁴⁶

Voorlopig hoogtepunt in de modernisering van de partijorganisatie was de invoering in 1972 van de centrale ledenadministratie, met behulp van de computer. Op deze wijze hoopte de partijleiding de problemen bij het innen van de lidmaatschapsgelden op te lossen en de afhankelijkheid van het partijbureau van de afdelingssecretarissen te verminderen. Ook verkreeg zij nu voor het eerst een goed inzicht in de organisatorische sterkte van de vvd: vanaf 1972 wist de partij precies hoeveel leden zij telde.

De voorzichtig ingezette professionalisering leverde in electoraal opzicht weinig zichtbare resultaten op. Aan het begin van jaren zestig viel de vvd bij de Tweede Kamerverkiezingen terug naar ruim tien procent van de stemmen, en daarin zou tot 1972 geen verandering komen (zie tabel 2). Het ledental laat een andere ontwikkeling zien. Na een terugval aan het begin van het decennium kwamen er na 1965 duizenden leden bij, en telde de vvd er in 1972 bijna 42.000 (zie tabel 1). De groei was mede het gevolg van ledenwerfacties. Het aantal afdelingen steeg eveneens, van 407 in 1960 naar 434 in 1970 – waarmee de dekkingsgraad op 47,5% kwam (zie tabel 3).

Ook al had de zojuist aangehaalde enquête aangetoond dat de organisatorische onverschilligheid in de vvd nog altijd groot was, toch waren er ook tekenen die erop wezen dat de partij in de loop van de jaren zestig politiek ontwaakte. Geheel verwonderlijk was dat natuurlijk niet, omdat in deze tijd in de samenleving het politieke activisme oplaaide – vooral door toedoen van jongeren. Zij gingen zich verzetten tegen de ‘regentenmentaliteit’ en eisten inspraak en democratisering. In de vvd namen de begin dertigers Korthals Altes en Vonhoff in de jaren 1962-1963 het voortouw bij de machtswisseling, waarbij Oud als partijleider het veld moest ruimen. ‘Politiek is Oud natuurlijk een geweldige figuur, maar is het organisatorisch wel zo sterk, wel up-to-date? We vonden van niet. De partij had als organisatie te weinig leven, was te weinig georganiseerd; te veel “kiesvereniging”’, aldus Korthals Altes.⁴⁷ De beide ‘rebellens’ waren exponenten van de kamercentrales. Deze regionale partijorganisaties waren tot dan toe formeel niet in het hoofdbestuur vertegenwoordigd, maar verzekerden zich in deze paleisrevolutie van een vaste plaats in dit gremium. Hun voorzitters – later door de media ‘partijbaronnen’ genoemd – zouden lange tijd een soort schaduwmacht in de vvd vormen. De emancipatie van de regio’s zal naast de tijdgeest ongetwijfeld hebben bijgedragen aan de toename van de (politieke) activiteit van de vvd; de politieke meningsvorming kwam nu wat meer van onderop.⁴⁸ Daarnaast werd het voorzitterschap van de partij en van de Tweede Kamerfractie gescheiden, om te voorkomen dat net als bij Oud er te veel macht in één hand zou komen.

‘De partij begint zich voor het eerst als organisatie duidelijk te manifesteren’, zo herinnerde Vonhoff zich.⁴⁹ In deze periode van interne onrust maakte de vvd in 1962 kennis met een georganiseerde ‘linkse’ oppositie, het Liberaal Democratisch Centrum (LDC) geheten. Het Centrum, dat was opgezet uit onvrede over de passiviteit van het hoofdbestuur na de zware nederlaag bij de Statenverkiezingen van maart in dat jaar, werd door sommige behoudende liberalen als ‘crypto-socialistisch’ beschouwd.⁵⁰ Volgens Reinier Heijting, voorzitter van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) in 1964-1965 en medeoprichter van D66, was de sfeer in de partij voor critici benauwend: ‘alles wat zo rond 1965 niet leek op het modale AVRO-lid, werd het door het partij kader moeilijk gemaakt (...). Kosten noch moeite werden gespaard andersdenkenden de partij uit te zetten’.⁵¹ Het toenmalige vvd-raadslid Hans Gruijters, die eveneens betrokken zou zijn bij de oprichting van D66, sprak van ‘een tegenstelling tussen de meer standsbewusten en de niet-autoritair’.⁵² Het LDC wilde onder meer nieuwe partijleiders, die ‘de vvd het karakter, niet van een ouderwetse kiesvereniging, maar van een 20e eeuwse politieke partij

geven’.⁵³ Het Centrum zou de partijtop ook inhoudelijk kritisch volgen. In 1966 stapte een deel van het LDC over naar D66. Het restant ging daarna in het kader van het zogeheten ‘Liberaal beraad’ samen met de vvd en de JOVD discussiëren over ‘de partijstructuur in Nederland en de plaats van het liberalisme daarin’.⁵⁴

Na de rust en bedaardheid ten tijde van de overheersende Oud kwam de vvd in beweging – althans een deel van de partij, een groter deel hield zich afzijdig, zoals de enquête aantoonde. Die verhoogde activiteit valt ook af te lezen aan – grofweg – de verdubbeling van de bijeenkomsten van het dagelijks en hoofdbestuur, en de stijging van het aantal partijcommissies (zie tabel 4). De partij beoogde met de instelling van meer commissies en de rapporten die zij afleverden zowel de discussies onder de leden te bevorderen ‘als ook het gezicht van de partij naar buiten in positieve zin (te) beïnvloeden’.⁵⁵

Onduidelijk is of in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 het programma opnieuw alleen door Oud was geschreven. Het was daarentegen wel onmiskenbaar dat de algemene vergadering in maart 1963 het ontwerp niet meer voor zoete koek slikte. Voorzitter Oud – die voor het laatst het partijcongres leidde – sprak van een ‘openhartige gedachtenwisseling’, maar dat was een eufemisme: de gemoederen liepen hoog op. In de ‘stortbui van interrupties’ speelde Gruijters – een van de weinigen die de autoritaire Oud aankonden – een hoofdrol; hij beschuldigde Oud zelfs van demagogie.⁵⁶ De landelijke liberale dagbladen het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC* vonden de kritiek van de vaak jonge opposanten wel verfrissend. Organisatorisch was het congres weliswaar een rommeltje geweest, maar dat lag wellicht ook aan het feit dat de partij ‘tezeer van het principe was uitgegaan dat a.v.’s gezellig en zonder al te veel geschilpunten verlopen’.⁵⁷ De geest was nu uit de fles: ook op vergaderingen in latere jaren roerden critici zich en werden er vele vragen gesteld. De onenigheid kwam zo op straat te liggen en dat was wennen voor de vvd, want kritiek moest eigenlijk binnenskamers blijven.⁵⁸

Al met al was de vvd ‘op explosieve wijze actiever (...) geworden’, met alle gevolgen voor de stabiliteit.⁵⁹ De betrokkenheid van de leden, afdelingen en commissies binnen de vvd bij het uitstippelen van de politieke lijn nam behoorlijk toe. Op aandringen van het LDC was de procedure voor de opstelling van het verkiezingsprogramma ingrijpend gewijzigd om de achterban volop de gelegenheid te bieden invloed uit te oefenen. Edzo Toxopeus schreef voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 een discussienota, waarop bijna vijfhonderd reacties binnenkwamen. Aan de hand hiervan stelde een commissie het concept op, dat eerst werd besproken op de partijraad en vervolgens op

een tweedaagse algemene vergadering.⁶⁰ Ook bij de opstelling van het program in 1971 liet de partij zich niet onbetuigd. Op het ontwerp werden meer dan duizend wijzigingen voorgesteld. De vvd hield een zogeheten ‘amendementenbeurs’, waar een eerste schifting plaatshad.⁶¹

Door de ‘politisering’ van de partijorganisatie werden de verkiezingsprogramma’s ook steeds langer. Het verkiezingsprogram van 1952 telde nog geen duizend woorden, dat van 1971 bijna 22.000. Op deze toename was verder natuurlijk ook de groter wordende overheidsbemoedening met de samenleving van invloed. De maatschappij werd steeds ingewikkelder, en partijen moesten op veel meer thema’s dan vroeger een visie ontwikkelen.

Met een georganiseerde oppositie van het LDC en een sterk toegenomen engagement van de leden leek de vvd van de jaren zestig in dit opzicht nog maar weinig op de partij uit het voorgaande decennium. Opvallend daarbij is dat de partij de heftigheid van het interne debat wat probeerde af te zwakken. ‘Deze verhoogde mate van activiteit, vergroting van de discussiemogelijkheden in de partij en bezinning op tal van onderwerpen ging gepaard met een constructieve gezindheid en een eensgezinde sfeer, ook al botsten de meningen. Dit laatste geschiedde op zakelijke wijze, met begrip voor het standpunt van de ander. Het is daarom goed dit – voor een liberale partij eigenlijk vanzelfsprekende – verschijnsel met zoveel woorden te constateren, omdat overigens in de Nederlandse politiek, vooral buiten het parlement, de onverdraagzaamheid toeneemt, vooral van extreem linkse groepen en bepaalde groepen van studenten en jongeren’, aldus de partijsecretaris in zijn jaarverslag over 1969.⁶² Misschien viel het in vergelijking met andere Nederlandse politieke partijen – bijvoorbeeld de pvda, waar Nieuw Links de partij leek over te nemen – in de liberale gelederen nog wel mee, maar vergeleken met het voorgaande decennium was er in de vvd toch ook sprake van een cultuuromslag.

De oude garde, die in de jaren vijftig de vvd had gedragen, zullen deze veranderingen hoogstwaarschijnlijk zwaar zijn gevallen. Het standsbesef was immers nog niet geheel verdwenen, zo meende Hein Roethof, die aan het begin van de jaren zestig van de vvd was overgegaan naar de pvda. Een vooraanstaand vvd’er zou volgens hem een belangrijke publieke functie aan zich voorbij hebben zien gaan omdat hij naar de mening van anderen in de partijtop voor zo’n post ‘toch enigszins gefortuneerd’ moest zijn. Roethof had zelf meegemaakt dat een prominent partijlid – waarbij hij ongetwijfeld op Van Riel doelde – hem ervan had willen overtuigen ‘dat men niet in de politiek moest gaan als men over geen eigen middelen beschikte, aangezien men dan niet genoeg onafhankelijk kon zijn’.⁶³

De ‘moderne politieke partij’ (1972-1981)

‘In voorgaande jaren werd (...) melding gemaakt van de vooruitgang die de partij boekte in de ontwikkeling van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, zo schreef partijsecretaris Korthals Altes in het jaarverslag over 1972. ‘Thans kan geconstateerd worden dat de groei daartoe is voltooid en dat de v.v.d. in haar 24ste levensjaar wat dat betreft tot volle wasdom is gekomen.’⁶⁴ Korthals Altes’ constatering berustte onder meer op de electorale expansie van de vvd. De meer ‘volkse’ benadering van de kiezer door Hans Wiegel, die in 1972 de nogal patricisch ogende Molly Geertsema was opgevolgd, sloeg aan. ‘Het was zijn behoudende toonzetting, het conservatisme van de werkende mens’, zo verklaarde Gruijters achteraf het succes van Wiegel.⁶⁵ Met de nieuwe partijleider, zoon van een meubelmaker, kwam er een einde aan de deftige liberale voormannen – Oud, Toxopeus en de reeds genoemde Geertsema – die vooral de betere standen aanspraken. Wiegel sprak op populistische wijze via de televisiecamera ‘de mensen in het land’ rechtstreeks aan, en hij sprak er schande van dat zij werden geplukt door de ‘potverterende’ socialisten onder leiding van Joop den Uyl.

De liberale electorale vooruitgang was indrukwekkend. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 behaalde de vvd 14,4 procent (een winst van ruim een derde; zie tabel 2); in 1977 17,9 procent – na scherpe oppositie te hebben gevoerd tegen het kabinet-Den Uyl, het meest linkse kabinet in de Nederlandse parlementaire geschiedenis tot nu toe. Ook het ledental nam uitzonderlijk snel toe, van bijna 42.000 in 1972 tot ruim 100.000 in 1978 (zie tabel 1). In het jaar 1973 bedroeg het groeicijfer maar liefst 65 procent. Na elke televisie-uitzending in het kader van de ‘zendtijd politieke partijen’ stroomden de nieuwe leden toe; er werd soms zo vaak gebeld dat de telefooncentrale overbelast raakte. De groei van de vvd kwam voor een deel op het conto van de zuidelijke provincies. Katholieke kiezers lieten en masse de kvp in de steek en gingen deels op de vvd stemmen. Een aantal van hen trad ook tot de vvd toe: in de jaren 1972-1978 groeide het ledenbestand van de beide Brabantse kamercentrales met ongeveer een factor vijf en dat van de kamercentrale Limburg met een factor zeven.

Ook de organisatiegraad steeg. In 1972 lag die nog op 3,9 procent, maar na de onstuimige ledengroei kwam de leden-kiezerratio in 1977 uit op 6,5 procent en in 1981 op 6,2 procent (zie tabel 2). Daarmee kwam de organisatiegraad ver uit boven de vijf procent, die binnen de vvd als ‘vuistregel’ gold.⁶⁶

De partijleiding poogde de leden vast te houden door de organisatie te versterken. In de eerste plaats slaagde zij erin het aantal functionerende afde-

lingen te vergroten, van 434 in 1970 naar meer dan 600 in 1980. In driekwart van de Nederlandse gemeenten was de vvd nu met een afdeling aanwezig (zie tabel 3). De partij poogde de liberale partijorganisatie verder te ‘verdichten’ door de invoering van een alle afdelingen en heel het land omspannend net van ‘ondercentrales’. Deze regionale samenwerkingsverbanden waren bedoeld om kleine afdelingen bij te staan en de zichtbaarheid van de vvd (door spreekbeurten, bij de ledenwerving en in verkiezingscampagnes) te vergroten in gebieden waar nog geen afdeling was. Er waren in 1975 een kleine honderd van deze ondercentrales ingevoerd.

Niet alleen probeerde de vvd in heel Nederland present te zijn, de partij trachtte ook overal een herkenbaar gezicht te tonen. Het hoofdbestuur wilde bij de raadsverkiezingen in zo veel mogelijk gemeenten met een kandidatenlijst onder de vlag van de vvd uitkomen, in plaats van ‘min of meer liberale plaatselijke groeperingen onder andere benamingen’. Het was zaak dat nu het de vvd electoraal voor de wind ging, de “algemene” en “plaatselijke belangen” kleur bekennen.⁶⁷ In 1974 werden er een kleine dertig partijleden geroeyd die zich hadden laten kandideren op lokale lijsten; ook in 1982 werden er leden om deze reden de partij uitgezet.⁶⁸

Met de toestroom van nieuwe leden en de organisatorische modernisering werd de structuur van de landelijke vvd complexer.⁶⁹ Het aantal activiteiten nam toe, ook al omdat de overheid vanaf het begin van de jaren zeventig een aantal werkzaamheden (wetenschappelijk onderzoek, vorming en scholing) ging subsidiëren. Om de bedrijvige partij beter te coördineren, werd in 1977 besloten de functie van algemeen secretaris te bezoldigen. De vvd ging op volle toeren draaien. Het dagelijks en hoofdbestuur vergaderde weer frequenter dan in de voorgaande periodes, en het aantal partijcommissies steeg opnieuw (zie tabel 4).

De betrokkenheid van de achterban nam eveneens verder toe. Op het door Wiegel geschreven conceptverkiezingsprogramma van 1977 werden door de afdelingen en andere partijgremia 1.725 amendementen ingediend, die door de kamercentrales werden teruggebracht tot 350.⁷⁰ Het verhoogde engagement bleek ook op de algemene vergadering die het program moest vaststellen, waar het er soms ‘ongebruikelijk fel’ aan toe ging – alhoewel het vergeleken bij de pvda en de klein-linkse partijen nog wel meeviel. ‘Lange rijen deels jonge sprekers wisselden elkaar af aan de interruptiemicrofoons’, aldus een journalist.⁷¹ Het hoofdbestuur werd zelfs van ‘manipulatie’ beticht, toen een toegezede tekst over de risico’s van kernenergie uitbleef.⁷²

Ook bij de vaststelling van een nieuw beginsel- en beleidsprogramma (*Liberaal Manifest*) maakte de achterban uitbundig gebruik van de mogelijkheid zijn stem te laten horen. De kamercentrales, afdelingen, partijcommissies en bijzondere groepen dienden meer dan 4.500 amendementen en moties in, die voor behandeling werden gereduceerd tot 540. De partij had vier algemene vergaderingen nodig om beide documenten vast te stellen. Deze congressen zouden een beeld hebben vertoond ‘van een enorme betrokkenheid van de leden bij de onderwerpen en van een wijze van discussiëren van bijzonder goed gehalte’, zo vond althans de partijsecretaris.⁷³ De emoties liepen soms hoog op, vooral bij de discussie over de monarchie.

Tegelijk met de vaststelling van het *Liberaal Manifest* behandelde de partij ook het ontwerpprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. Daarbij moesten de actieve leden zich door een brij van circa zesduizend wijzigingsvoorstellen worstelen. De partijtop kreeg het zwaar te verduren. Anders dan in 1977 ‘werden tal van wijzigingen aangebracht die bestuur en fractie ontraden hadden’.⁷⁴ Twee van die congresuitspraken legde Wiegel openlijk naast zich neer (betreffende het stemrecht aan buitenlanders bij gemeenteraadsverkiezingen en het beheer van het te reorganiseren politiekorps), maar het congres weigerde om vervolgens ook het program aan te passen.

De besluitvorming binnen de vvd was meer gepolitiseerd geraakt, zo signaleerde het *NRC Handelsblad* al naar aanleiding van het partijcongres van 1977. Het dagblad bracht dit in verband met de ledengroei van de voorgaande jaren. ‘De onvermijdelijke verbreding die de vvd heeft ondergaan was in sommige nogal van de lijn van het partijbestuur afwijkende opvattingen, soms gesteund door een meerderheid van de vergadering, duidelijk waar te nemen. Duidelijk was intussen ook dat sommige leden van het partijbestuur daar wel eens moeite mee hadden, de korzelige manier waarop zij zich af en toe met een beroep op procedureregels verzetten sprak boekdelen. Wat dat betreft is het te hopen dat de partijleiding in het gegeven dat de vvd nu meer dan 90.000 leden telt wat meer wil gaan zien dan een nominale ontwikkeling’.⁷⁵

Inderdaad was de vvd onder Wiegel nog niet goed op inspraak en interne oppositie ingesteld. Deels kwam dat door de aanwezigheid van de oude garde die in de jaren vijftig naar voren was getreden. Volgens Jan Kamminga, partijvoorzitter in de periode 1981-1986, was de afstand tussen de prominenten in de vvd en de gewone leden in de jaren zeventig nog altijd groot geweest. Toxopeus bijvoorbeeld behoorde in zijn optiek tot degenen die de partij ‘in hoge mate beschouwden als een kiesvereniging, die slechts beperkt bij de discussies mocht worden betrokken’.⁷⁶ Kritiek op de koers die de vvd onder

Wiegel voer werd ook niet altijd op prijs gesteld. De behoudend ingestelde Van Riel bijvoorbeeld ageerde tegen de auteurs van enkele kritische ingezonden stukken in het *NRC Handelsblad*.⁷⁷ Deze ‘negativisten’ konden beter oprassen, want de partij moest in haar oppositie tegen het kabinet-Den Uyl ‘als een gesloten falanx optreden met stootpuntrichting en vorming van zwaarpunten, als één man’.⁷⁸ De dissidenten vreesden dat de partij zou verrechtsen door de felle polarisatie van Wiegel tegen de sociaal-democratie. Zij konden op enig begrip rekenen van Wiegels voorganger Geertsema, en op regelrechte bijval van Vonhoff, die Van Riel onder de neus wreef dat ‘de falanx een geschikte opstelling (is) voor hoplieten, met ijzeren discipline gedrild, niet voor liberalen’.⁷⁹ Hun bedekte kritiek op Wiegel viel bij de partijtop echter in slechte aarde; ‘het was een van de weinige keren dat ik werd ontboden op de kamer van de fractievoorzitter’, aldus Vonhoff.⁸⁰ Toen campagneleider Rudolf de Korte kort daarna ervoor pleitte de versterkte verhoudingen tussen de vvd en de pvda te doorbreken, kreeg hij ook de wind van voren. ‘Dat heb ik geweten (...). Ik wilde mijn nek uitsteken, maar die werd er bijna afgehakt’.⁸¹ Wiegel was weinig te spreken over deze oppositie tegen zijn marsroute: ‘De kritiek van Vonhoff en Geertsema stak mij niet alleen zeer, ik vond het ook gevaarlijk. Het ondermijnde mijn positie’.⁸² Toch stond het gewraakte drietal bepaald niet alleen: in de kabinetsformatie van 1977 wilde een groot deel van de liberale Tweede Kamerfractie toenadering zoeken tot de pvda.

In de jaren zeventig groeide de vvd uit tot een organisatie waarin de politieke meningsvorming ruim baan kreeg. In de pers werd de partij nu terecht ‘volwassen’ genoemd.⁸³ Toch was het niet alles goud wat er blonk. Met de participatiegraad – het percentage leden dat daadwerkelijk actief is binnen de partij – was het minder gesteld. Regelmatig klaagden afdelingssecretarissen dat de leden zo moeilijk in beweging te krijgen waren. Maar ook de afdelingsbestuurders zelf lieten het wel eens afweten.⁸⁴ Zo was tegen het einde van de jaren zeventig gemiddeld niet meer dan de helft van de vvd-afdelingen op het partijcongres vertegenwoordigd. Ook bleven in deze periode nogal wat afdelingen in gebreke wat betreft de toezending aan het partijsecretariaat van het financiële verslag en het jaarverslag: minder dan de helft voldeed aan deze reglementaire verplichting.

Het moderniseringsproces dat de vvd in de jaren zeventig doormaakte had op het administratieve vlak onmiskenbaar centralistische trekjes. Daarnaast nam de partijleider na het interregnum van Toxopeus en Geertsema als gevolg van zijn electorale successen weer een overheersende plaats in binnen de vvd – zij het dat Wiegel veel minder dan Oud de stem van de liberale achterban

kon negeren. Tegelijk met deze centralistische tendensen vergrootten de kamercentrales hun invloed. ‘Het hoofdbestuur moet niet een club zijn die ergens ver weg onderling de zaken regelt, maar zij moet open staan voor de emoties vanuit de provincie’, zo zei Kamminga in 1976.⁸⁵ Omdat de kamercentrale-voorzitters in feite degenen waren die achter de schermen aan de touwtjes trokken, werd in die tijd voorgesteld om hen *qualitate qua* lid te maken van het hoofdbestuur. Zij wilden daar echter niet aan. In plaats daarvan kwamen rechtstreeks door de kamercentrale aangewezen vertegenwoordigers in het hoofdbestuur. Zij vervingen de door de centrales voorgedragen personen waarvan de benoeming door de algemene vergadering bekrachtigd moest worden.

De enorme groei van de vvd onder Wiegel zou niet zonder gevolgen blijven voor de mentaliteit en de omgangsvormen binnen de partij en voor haar opvatting van politiek. Ondanks alle veranderingen na het vertrek van Oud was de liberale politieke stijl nog altijd tamelijk ingetogen en rationeel. ‘Bij de liberalen gaat niets heftig en openlijk’, zo schreef de politiek commentator van *de Volkskrant*, Jan Joost Lindner, nog in 1977. ‘vvd-politici zijn meestal wat zonnige lieden die liefst wat amateuristisch en weinig opgezweept het politieke spel spelen.’⁸⁶ Als voorbeeld kan Vonhoff dienen: ‘Ik voel ook een weerstand om mij emotioneel uit te drukken. Mijn invalshoek is: het oplossen van problemen en het achterwege laten van gevoelens.’⁸⁷ De partij had een afkeer van geruzie en gekift. ‘Het vervelende van veel linkse mensen is, dat ze altijd gelijk hebben, dat denken ze ten minste, ook als ze het onderling niet met elkaar eens zijn. Dat heeft in een aantal gevallen geleid tot in het openbaar uitgevochten ruzies tussen partijgenoten. Een weinig verheffend schouwspel’, zo schreef de vvd zelf in een brochure voor jonge kiezers.⁸⁸ De heftigheid in de partij, die zich in het verhitte debat over Indonesië en later rond Gruijters had geopenbaard, nam echter in de jaren zeventig geleidelijk aan opnieuw toe en zou in het volgende decennium het kookpunt bereiken.

Een opgewonden, emotionele partij (1982-1990)

‘Een opgewekte partij.’ Zo luidde het antwoord van Wiegel op de vraag wat voor een partij hij achterliet toen hij in het voorjaar van 1982 het politiek leiderschap aan Ed Nijpels overdroeg en zelf commissaris van de Koningin in Friesland werd. De Statenverkiezingen waren uitstekend verlopen – de liberalen werden de tweede partij van het land –, de net aangetreden regeringscoalitie van CDA, PVDA en D66 kraakte vanaf het begin in haar voegen, en het ledental

zat ook in de lift. ‘Iedereen was eensgezind en politiek gezien in een goede stemming’, aldus Wiegel, ‘het was een prima moment om te vertrekken.’ Vlak voor het vertrek van de succesvolle politiek leider had de scheidende partijvoorzitter Korthals Altes eveneens de loftrumpet over zijn partij gestoken. ‘De vvd is een zelfbewuste partij, de vvd is een grote en sterke partij geworden (...). Ondanks het individualisme dat het liberalisme eigen is, heeft de vvd een sterke positie kunnen opbouwen omdat wij jegens elkaar loyaal zijn geweest (...). Die loyaliteit, die is onze kracht geweest en die zal onze kracht moeten blijven.’⁸⁹

Aan het begin van de jaren tachtig stond de vvd er inderdaad goed voor. De partij had weliswaar licht verloren bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 1981, maar dat was te verwachten na deelname aan het eerste kabinet-Van Agt. Tijdens de regeerperiode was de vvd ook zo’n 15.000 leden kwijtgeraakt, maar in 1981 waren er weer duizenden bijgekomen (zie tabel 1). Het optimisme kende geen grenzen meer toen Nijpels bij de Kamerverkiezingen van september 1982 ruim 23 procent van de stemmen behaalde – het beste resultaat in de geschiedenis van de partij tot dan toe, mede gebaseerd op een ‘doorbraak in het zuiden’.⁹⁰ Ongetwijfeld zal de katholieke achtergrond van Nijpels en zijn jeugdige uitstraling aan dit succes hebben bijgedragen. Ook wat betreft het ledental bereikte de vvd haar hoogtepunt, met bijna 103.000.

De in mei 1981 aangetreden voorzitter Kamminga wilde de nieuwe leden sterker bij de besluitvorming betrekken. ‘Het besef is er nu dat de tijd voorbij is dat je in deze partij als lid weinig anders hoeft te doen dan om de zoveel tijd de leider luid toe te klappen.’⁹¹ De vergadercarrousel in de vvd ging harder draaien (zie tabel 4). De partij startte met speciale ‘politieke congressen’ over uiteenlopende thema’s, met als gevolg dat de algemene vergaderingen vaker daagden (de opkomst van de afdelingen op deze bijeenkomsten liep overigens sterk uiteen). Het aantal partijcommissies steeg eveneens behoorlijk, er waren er zo’n 25 actief. Ook het dagelijks en hoofdbestuur vergaderden frequenter dan ooit tevoren. Op het verkiezingsprogramma van 1986 werden ruim drieduizend amendementen ingediend. Het was met meer dan 28.000 woorden het langste programma in de geschiedenis van de vvd.

Aan het begin van de jaren tachtig stroomden de kiezers en leden toe, maar al snel ging het mis in de vvd. De door partijsecretaris Wim van den Berg gebezigde termen in zijn verschillende jaarverslagen uit deze periode spreken boekdelen. In 1982 waren er ‘problemen met personen, waarvan de partij bepaald niet gewend was ermee geconfronteerd te worden’.⁹² Aan het einde van 1984 hing er een ‘grote onweersbui’ boven de partij, ‘reeds enkele malen

tot ontlading gekomen en (met) de zekerheid, dat dat in het begin van 1985 nog enkele keren zou gebeuren’.⁹³ Het jaar 1986 kende ‘onverkwikkelijke interne partij-gebeurtenissen’ en gaf ‘een beeld van de partij in verwarring. Hoop en wanhoop wisselden elkaar af. Ongetwijfeld hebben velen in de partij zich afgevraagd waar “Den Haag” nu weer mee bezig was (...). Beheersten de voormannen nog wel het rationele spel of voeren zij mee op de golven van emotie en hartstocht?’⁹⁴ In 1987 was er sprake van ‘geschonden vertrouwen’ en van ‘soms heftige emoties, waarin teleurstelling over de handelwijze van personen gestalte kreeg’.⁹⁵ Het jaarverslag over 1989 ‘staat helaas niet in het teken van triomf’, maar van de ‘interne verdeeldheid’ en ‘teleurstelling’.⁹⁶ 1990 was een ‘bewogen jaar’, met een aflossing van de wacht waarbij zich ‘grote emoties’ hebben ontladen.⁹⁷

Als een rode draad door deze kenschetsen van de vvd in de jaren tachtig loopt de emotie. De liberalen stonden zoals vermeld in het algemeen een meer beheerste, rationele stijl van politiek voor, zonder te veel opwinding en hartstocht. Voor externe vijanden als de pvdA maakten sommige partijleiders een uitzondering. Wiegel trok fel tegen de sociaal-democraten van leer, en zijn polariserende optreden was natuurlijk op de sentimenten van de kiezer gericht. Maar dan nog zag hij evenals zijn liberale geestverwanten de betrekkelijkheid van politiek in. ‘Een beetje meer relativeren in de politiek, bereid zijn naar anderen te luisteren en af en toe ook eens om jezelf kunnen lachen, zonder de ernst van de zaken waar het in de samenleving om gaat te vergeten’ – zo omschreef Wiegel in 1968 zijn wijze van politiek bedrijven.⁹⁸

Deze liberale opvatting van politiek kwam in de jaren tachtig flink onder druk te staan. Daarbij heeft ongetwijfeld de enorme ledengroei in de periode daarvoor meegespeeld; partijsecretaris Dettmeijer waarschuwde al aan het einde van de jaren vijftig voor de gevolgen daarvan voor de sfeer in de partij. Steen des aanstoots was Nijpels, die in september 1982 nog als de grote winnaar werd bejubeld omdat hij de vvd een recordaantal Kamerzetels had bezorgd. Van de onervaren partijleider ontstond al snel een tegenstrijdig beeld. Enerzijds probeerde hij de liberale fractie en de bewindslieden onder controle te houden, maar anderzijds ontglipte de regie over de gebeurtenissen hem nogal eens.

Na de totstandkoming van het eerste kabinet-Lubbers, waarin de vvd met het cda samenwerkte, besloot Nijpels zitting te nemen in de Tweede Kamer. Na Oud was hij de eerste partijleider die in het geval van regeringsdeelname door de vvd voor het parlement koos; Toxopeus, Geertsema en Wiegel waren alle tot het kabinet toegetreden. Met een dualistische opstelling – zoals in het geval van Oud – had deze keuze echter niets te maken, integendeel. Nijpels

had de theorie van het ‘strategisch monisme’ ontwikkeld, die erop neerkwam dat in het regeerakkoord het te voeren beleid zo gedetailleerd mogelijk werd vastgelegd om te voorkomen dat het CDA politiek ‘vreemd’ zou gaan met de PVDA.⁹⁹ In het verlengde hiervan lag Nijpels’ gespierde uitspraak dat de liberale ministers onder zijn ‘volledige politieke verantwoordelijkheid’ dienden te opereren¹⁰⁰ – de staatsrechtelijke purist Oud zou er van gruwen. Nijpels wilde ‘met respect voor de eigen positie van de bewindslieden, toch meer greep op onze mensen in het kabinet’.¹⁰¹ De vvd-ministers zouden hierover razend zijn geweest; zij zagen de fractievoorzitter als een usurpator. Ook bij een aantal van zijn fractieleden was Nijpels niet geliefd. Hij zou zich slechts met enkele vertrouwelingen omringen, en de rest op afstand houden. Het rode lampje boven de deur van zijn kamer was hiervoor symbolisch: wanneer dat brandde – en dat gebeurde nogal eens – dan mocht hij niet gestoord worden. Volgens Nijpels’ tegenstanders zou hij medefractieleden intimideren.¹⁰²

Dit alles gaf het beeld dat Nijpels graag de teugels in handen had. Aan de andere kant ontstond ook de indruk dat zijn coördinerende rol nogal te wensen overliet. Voor een deel lag dat aan hemzelf. Nijpels wilde ‘liberale punten’ binnenhalen, met als gevolg dat hij zich nogal eens sterk profileerde maar later openlijk bakzeil moest halen. Deze ‘nederlagenstrategie’, zoals het in de vvd werd genoemd, deed afbreuk aan zijn leiderschap, net als de vele affaires die de partij teisterden. Hier worden ze niet opgesomd, en ze waren ook niet alle op het conto van Nijpels te schrijven, maar geleidelijk aan ontstond wel het beeld van een partijleider die zijn partij niet in de hand had.

De stuurloze indruk die de vvd begon te maken, werd nog eens versterkt doordat Wiegel vanuit Friesland zich op cruciale momenten met de partij bemoeide. In zijn optiek liep de vvd, die hij naar zijn mening in goede staat had achtergelaten, door toedoen van Nijpels gevaar. De interventies van het ‘orakel van Ljouwert’ versterkten de verdeeldheid en malaise. Ook de mogelijkheid van een terugkeer leidde tot rumoer.

De vvd kwam zo in een neerwaartse spiraal terecht. De sfeer in de partij was zeer slecht: wantrouwen en achterdocht vierden hoogtij, ‘gevoelens van frustratie en onmacht’ waren wijdverbreid.¹⁰³ ‘De warmte binnen de partij verdween, de omgang met mensen verkilde’, aldus Klaas Weide.¹⁰⁴ De leden verlieten massaal de partij: in de vier jaar na het hoogtepunt in 1982 verloor de vvd er bijna 20.000 (zie tabel 1); ofwel één op de vijf. De betrokkenheid van de leden die bleven liet te wensen over, zo constateerde het hoofdbestuur: ‘slechte opkomst op afdelingsvergaderingen, weinig bereidheid om tot het

kader van vrijwilligers toe te treden’.¹⁰⁵ De groep ‘passieve leden’ werd in die tijd op negentig procent geschat.¹⁰⁶

Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 ging de partij er in stemmen flink op achteruit. Vervolgens werd de aanval op de afgebladderde Nijpels geopend door het Tweede Kamerlid Frits Bolkestein, die meende dat de fractievoorzitter een flagrant gebrek aan leiderschapscapaciteiten had getoond. De partij deed hem denken aan ‘Sjors en de rebellenclub’.¹⁰⁷ De coup tegen Nijpels slaagde: de fractie besloot dat hij na de kabinetsformatie als voorzitter plaats moest maken voor Joris Voorhoeve.

Na het vertrek van Nijpels als politiek leider vond er een afrekening plaats met zijn medestanders in de partijtop. Voorzitter Guus Zoutendijk van de Eerste Kamerfractie trok zich terug als kandidaat-lijsttrekker voor de senaatsverkiezingen, omdat een aantal kamercentralevoorzitters vond dat hij Nijpels had geprotegeerd. De gewezen partijvoorzitter Kamminga, van wie in november 1986 nog hartelijk afscheid was genomen, zag zijn verkiesbare plaats op de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer in rook opgaan en hield de eer aan zichzelf. Niemand van de ‘bende van vier’ (waarvan naast Nijpels, Zoutendijk en Kamminga ook de voormalige vice-premier Gijs van Aardenne deel uitmaakte) maakte in de zomer van 1987 nog deel uit van de partijtop. In de vvd leidden deze gebeurtenissen tot veel commotie. ‘Zelfs in de Sovjet-Unie gaan ze nog beter met hun leiders om’, zo zei een partijlid.¹⁰⁸ Voorzitter Chris Baljé van de Provinciale Statenfractie in Groningen wijdde er een beschouwing aan, onder de titel: ‘Kannibalisme is geen liberalisme’. Na een realistisch beeld te hebben geschetst van kannibalistische rituelen als koppensnellerij en van dampende kookpotten, vervolgde hij aldus: ‘Wie de vvd de laatste jaren aan het werk heeft gezien, kan enige analogie met de zojuist geschilderde taferelen niet ontkennen, met dien verstande dat de vvd zijn eigen stamleden aan het spit rijgt.’¹⁰⁹

In mei 1987 vergaderde de vvd in Leeuwarden in het gebouw ‘de Harmonie’ – dat wellicht om die naam was gekozen om de verdeeldheid in de partij te bezweren. De nieuwe partijleiders gaven aan dat de cultuur van de vvd fundamenteel was veranderd, naar zij hoopten niet voorgoed. Partijvoorzitter Leendert Ginjaar, de opvolger van Kamminga, stelde dat de partij door de vele incidenten ‘haar karaktervoorsprong’ was kwijtgeraakt. ‘Het was nu juist de vvd die zich altijd heeft gemanifesteerd als een partij die onderlinge tegenstellingen uitstekend wist te beheersen, ze niet onderdrukte, maar er verstandig mee omging. In de pvda is altijd wel iets (...). Bij het cda is eveneens jarenlang sprake geweest van grote tegenstellingen (...). En daarnaast stond de vvd:

duidelijk, herkenbaar, betrouwbaar. Dat beeld veranderde.¹¹⁰ Voorhoeve viel hem bij: ‘Onze Volkspartij voor Vrijheid en Democratie is de laatste jaren zijn oude stijl en sfeer kwijtgeraakt.’¹¹¹

Voorhoeve riep op tot saamhorigheid, maar daar zou het niet van komen: de onttroning van Nijpels bracht geen rust in de vvd. Dat kwam mede doordat onduidelijk was wie nu de politiek leider was: fractievoorzitter Voorhoeve of De Korte, die vice-premier in het tweede kabinet-Lubbers was geworden. Binnen dit tweehoofdig politiek leiderschap van de partij – ‘duolisme’ geheten – was De Korte als teamleider aangewezen, maar zijn positie raakte al snel ernstig verzwakt door een botsing met premier Lubbers. Daarbij kwam dat Voorhoeve de neiging had zelf oplossingen te zoeken, vaak zonder anderen te consulteren. Bovendien was er onder de liberale bewindslieden weinig eensgezindheid, omdat mede- en tegenstanders van Nijpels met elkaar moesten samenwerken. De cohesie binnen de vvd ontbrak, wat tot uiting kwam in mei 1989, toen de regeringscoalitie viel. Naast het gevoel steeds te moeten buigen voor het cda, droegen ook de verstoorde verhoudingen in de vvd bij aan de breuk. De interne tegenstellingen leidden wederom tot grote onrust binnen de partij. De algemene vergadering drong er eind mei bij de partijtop op aan ‘dat de naar buiten getreden fundamentele meningsverschillen snel zullen worden bijgelegd en dat het gekibbel van leden van onze partij in en via de media wordt beëindigd, opdat in eensgezindheid naar de verkiezingen kan worden toegewerkt’.¹¹²

De vvd moest voor de interne conflicten een hoge prijs betalen: de partij verloor ruim 300.000 kiezers en opnieuw zo’n 20.000 leden (zie tabel 1 en 2). Daarbij werd zij ook grijsler. In 1973 bedroeg het aantal leden van 65 jaar of ouder 9,4 procent; in 1989 24,1 procent. Het aantal afdelingen daalde in de jaren tachtig uiteindelijk ook, maar omdat het aantal gemeenten nog sterker afnam, steeg de dekkingsgraad (tot 85 procent; zie tabel 3).

Na de verkiezingen werd Voorhoeve weer fractievoorzitter; de vvd belandde in de oppositie. Omdat de opiniepeilingen slecht bleven en er in de partij veel gemord werd, schoof het hoofdbestuur onder leiding van voorzitter Ginjaar in april 1990 Voorhoeve aan de kant. Dit was een opmerkelijke stap, omdat het politieke primaat binnen de vvd bij de Tweede Kamerfractie lag – inclusief de aanwijzing van haar voorzitter, de partijleider – en niet bij het bestuur van de partij. De actie leidde dan ook tot groot tumult: de fractie vond dat haar autonomie in het geding was en dat de partij zich niet had te bemoeien met haar zaken. Ook enkele kamercentralevoorzitters meenden dat het hoofdbestuur niet bevoegd was Voorhoeve af te zetten. De onvrede kwam tot uitbarsting

op het partijcongres in mei 1990 in Zwolle – de geboorteplaats van Johan Rudolf Thorbecke, de aartsvader van het Nederlandse liberalisme. Met vertegenwoordigers van bijna twee derde van de afdelingen aanwezig, was de opkomst erg hoog. ‘Een ongekend harde vergadering op vrijdagavond was het gevolg’, zo schreef partijsecretaris Van den Berg in zijn jaarverslag. Naast de vierhonderd afgevaardigden waren er die avond ongeveer achthonderd ‘gewone’ partijleden aanwezig. ‘Het geheel leverde een aanblik op die in de geschiedenis van de partij zijn weerga niet kende.’¹¹³ De ‘opgekropte emoties’ moesten hun weg naar buiten vinden: ‘Felle verwijten en verdediging door anderen wisselden elkaar af. Deze vvd-bijeenkomst had iets van het pvda-congres begin jaren zeventig. Bij de liberalen kwam deze revolutie zo’n 17 jaar later.’¹¹⁴ Partijvoorzitter Ginjaar kreeg het zwaar te verduren en moest zijn verontschuldigheden aan de Tweede Kamerfractie aanbieden. Een dag later waren er vrijwel uitsluitend afgevaardigden present, waarmee het karakter van de vergadering geheel anders was dan toen zoveel ‘gewone’ partijleden aanwezig waren, zo meende de partijsecretaris. ‘De emoties waren er blijkbaar uit en het gezond verstand begon de overhand te krijgen. Zou Thorbecke dan toch zegevieren?’¹¹⁵

Oud-partijleider Wiegel was toen al vertrokken. Hij had geprobeerd als gewoon partijlid (‘van de afdeling Tietjerksteradeel’) de zaal tot bedaren te krijgen, maar was weggehoond. ‘Ik vond het iets vreselijks, zoiets had ik eerlijk gezegd nooit eerder meegemaakt. Ik vroeg me af waar ik in terecht was gekomen, al die verkrampde gezichten om mee heen. Het had niets meer te maken met de plezierige partij die ik kende. Ik had geen zin langer te blijven en ben naar huis gegaan.’¹¹⁶

Een beheerste partij (1990-1998)

‘Die V van de vvd staat ook voor vrolijkheid’, aldus Bolkestein bij zijn aantreden in het voorjaar van 1990, toen hij Voorhoeve was opgevolgd.¹¹⁷ Zijn partij had het zwaar; het voortdurende gebakkelei had een malaisestemming teweeggebracht. Na een wat onwennige start wist Bolkestein hierin verandering te brengen. Bij de Statenverkiezingen van maart 1991 boekte de vvd een zeer bescheiden winst die evenwel groot werd gevierd, omdat de partij voor het eerst sinds 1982 weer vooruitgang kon boeken. Daarna ging het crescendo. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1994 behaalde de vvd twintig procent van de stemmen, en in 1998 bijna 25 procent (zie tabel 2) – een historisch hoogtepunt. De liberalen gingen in 1994 weer regeren, dit keer voor het eerst met de sociaal-democraten.

Dat Bolkestein zo'n electoraal succesnummer zou worden, was nogal onverwacht. In de eerste plaats was hij een tamelijk gereserveerd persoon; niet iemand die meteen warme gevoelens bij anderen opriep. Daarbij kwam dat hij niet een pragmatisch, maar een uitgesproken ideologisch politicus was, veel meer dan men van een liberaal zou verwachten. Bolkestein was een geharnast tegenstander van het linkse gedachtengoed van de maakbaarheid van de samenleving door de staat, dat in de jaren zeventig hoogtij vierde. Zijn electorale aantrekkingskracht lijkt vooral te hebben gescholen in de tegendraadse en heldere wijze waarop hij enkele heilige huisjes in de Nederlandse politiek ter discussie stelde, zoals de instemming met de Europese integratie en de multiculturele samenleving. Bolkestein ontwikkelde zich zo tot 'spreekbuis van de conservatief ingestelde *gewone man*',¹¹⁸ ondanks zijn geaffecteerde taalgebruik en intellectualistische uitstraling. Hij deed dat, net als Oud en Nijpels voor hem, vanuit de Tweede Kamer en niet vanuit het 'paarse' kabinet, omdat hij in het parlement meer op afstand zat en daardoor ruimte had voor zijn dissidente ideeën. Van Nijpels' 'strategisch monisme' was Bolkestein overigens niet gediend; hij sprak zelf van 'beheerst dualisme'.¹¹⁹

Als stemmentrekker deed Bolkestein het goed, maar zijn partijleiderschap was minder eenduidig. Aan de ene kant was de nuchtere, stoïcijnse Bolkestein de ideale aanvoerder in een partij waar de sentimenten hoog konden oplopen. 'Als ik onder druk sta, probeer ik toch rationeel en zakelijk te blijven. Dan laat ik me niet door emoties meeslepen. We zaten in 1990 diep in de puree. Op het congres in Zwolle heerste de totale chaos. Ik voelde me als een dompteur die een onwillige tijger in bedwang moest zien te houden. Dan probeer je een analyse van de situatie te maken. Je overziet de chaos en denkt: wat heeft deze partij nu nodig?'¹²⁰ Deze bedaarde maar ook afstandelijke aanpak was voor de vvd zegenrijk na al de grillen van de jaren tachtig, maar er zat een keerzijde aan. De koele, verstandelijke Bolkestein moest niets hebben van de liberale gezelligheid – een drankje hier, een schouderklopje daar, een kwinkslag, small talk. 'Ik ben nu eenmaal geen doorzakker. Ik heb ook de pest aan recepties', zo gaf de partijleider ruitelijk toe.¹²¹ Ongetwijfeld werd hij door de achterban van de vvd bewonderd, maar het is de vraag of er affectie was. 'Ik denk niet dat er bij het partij kader een grote liefde voor Bolkestein bestaat. Er is wel respect voor hem. Maar dat is iets anders dan liefde. Dat ligt ook wel aan hemzelf. Hij stelt zich gereserveerd op. Hij mist de persoonlijke charme van iemand als Wiegel', aldus Gerry van der List, die in die tijd speeches voor hem schreef.¹²² Ferry Houterman, destijds voorzitter van de Amsterdamse gemeenteraadsfractie, kwam tot dezelfde slotsom. Hij denkt dat de partijleden Bol-

kestein interessant vonden, ‘maar ze hielden niet van hem (...). De vvd is nooit de vereniging van vrienden van Frits Bolkestein geweest.’¹²³

Bij zijn aantreden als fractievoorzitter maakte Bolkestein meteen duidelijk dat hij een einde wilde maken aan de interne onenigheid. Fractieleden kregen van hem de ruimte, maar niet om elkaar te bestrijden. Bolkestein kon hierbij aansluiten bij het streven van het hoofdbestuur om de verdeeldheid te stoppen. Aan het einde van 1989 had partijvoorzitter Ginjaar de lijnen voor het komende decennium uitgezet. ‘Dat beleid gaat uit van drie begrippen die ook invulling geven aan de letters vvd, namelijk: Visie, Vaardigheid en Discipline. Visie op de toekomst van onze samenleving. Vaardigheid inzake de handelingen van politici, bestuurders en leden. Discipline als het gaat om de wijze van uitdragen van politieke ideeën.’¹²⁴ De term ‘discipline’ viel niet goed binnen de partij – ‘dat riekt naar dictatuur’ – en werd veranderd in ‘loyaliteit’. Duidelijk was wel wat er bedoeld werd: er moest een einde komen aan ‘de onderlinge wedijver, teveel eigenzinnigheid en solistisch optreden (...); ongecoördineerd optreden mag niet voorkomen en dient gecorrigeerd te worden’.¹²⁵ Over sancties werd echter niet gesproken.

De voornemens van het hoofdbestuur hadden expliciet als doel de eensgezindheid binnen de vvd te bevorderen.¹²⁶ ‘Visie’ stond voor debat. De discussie in de partij moest bevorderd worden, niet alleen vanuit politieke overwegingen, maar ook ‘om psychologische redenen’.¹²⁷ Ook hiermee was de partij al begonnen vóór het aantreden van Bolkestein, maar deze lijn werd vervolgens voortgezet. Op de discussienota *Liberaal bestek '90* werden in 1988 bijna 2300 wijzigingsvoorstellen ingediend. In 1991 debatteerde de partij over *Ongebroken lijnen. Een liberaal perspectief*, dat over de koers van de vvd in de jaren negentig ging. De afdelingen en kamercentrales gaven hun commentaar in de vorm van resoluties, waarvan er meer dan vijfhonderd werden voorgelegd. In 1997 stond *Vrij en verantwoordelijk. Een liberaal toekomstperspectief* centraal. Tussendoor werden nog programma’s voor de Kamer- en Europese verkiezingen vastgesteld, en vele themadagen gehouden.

Naast het aanjagen van het debat probeerde het vvd-bestuur ook de kwaliteit van de partijorganisatie (de ‘vaardigheid’) te vergroten, in de eerste plaats door vorming en scholing – in 2001 omgedoopt tot ‘opleiding en training’. Ook kwam er meer aandacht voor de selectie van het politieke personeel. Zo introduceerde de partij het ‘talent-management’, dat erop was gericht op systematische wijze getalenteerde personen te ontdekken, aan te trekken, (verder) te ontwikkelen en in te zetten voor de vvd. Op het gebied van de public relations wilde de partijleiding in de richting van de permanente

campagnevoering gaan. De vvd was altijd primair gericht geweest op de verkiezingen. ‘Daarnaast zijn echter activiteiten nodig gericht op continue beïnvloeding van de publieke opinie; hier deden wij tot nu toe weinig of niets aan.’¹²⁸ In 1992 kreeg de vvd een nieuwe huisstijl. Vijf jaar later kwam de partij op internet met een eigen website. Ook ging men ertoe over om partijbijeenkomsten te verlevendigen, ‘onder meer door het verder terugdringen van procedurele onderwerpen, maar vooral door het introduceren van meer “feestelijke” elementen (muziek, film, deskundigen-panels, competities e.d.)’.¹²⁹

Deze vernieuwingen moesten de partij aantrekkelijker maken voor de leden, want ondanks het electorale herstel was er wat betreft de ledenloop weinig veranderd. Het verlies hield aan, maar wel nam het verval beperktere vormen aan. In 1990 waren er zo’n 59.000 leden; in 1998 ruim 51.000 (zie tabel 1). Het aantal afdelingen liep eveneens verder terug, maar de dekkingsgraad steeg, als gevolg van het dalende aantal gemeenten, opnieuw (zie tabel 3). De teruggang maakt duidelijk dat de vele pogingen van de partij in deze periode om leden te winnen niet echt zoden aan de dijk zetten. Uit onderzoek was gebleken dat het imago van de vvd niet goed was; ‘elementen overheersten als “jonge honden die daar alleen maar voor hun eigen carrière zitten”, een ruzie-sfeer binnen de partij, waarbij er geen sprake was van inhoudelijke gedachtenwisseling, maar discussies over personen plaatsvonden’.¹³⁰

Aan het einde van de jaren tachtig was de structuur van de partijtop op de schop genomen. Het uit bijna dertig leden bestaande hoofdbestuur werd ingekrompen tot een kleinere, meer efficiënte groep van maximaal dertien ‘generalisten’, die niet langer door de kamercentrales maar direct door de algemene vergadering werden verkozen. De bedoeling was de slagvaardigheid van het bestuur te vergroten. Tegelijk werd het dagelijks bestuur opgeheven (met als gevolg dat het nieuw samengestelde hoofdbestuur nu net zo vaak ging vergaderen als het dagelijks bestuur in de periode daarvoor; zie tabel 4). Hoewel de partijleiding bezwoer dat centralistische aspiraties haar vreemd waren, betekenden deze veranderingen – waartoe in 1988 werd besloten – een terugdringen van de invloed van de kamercentrales, die ook in de kandidaatstelselprocedure voor de Tweede Kamerverkiezingen veel minder te zeggen kregen. In dit opzicht keerde de vvd terug naar de situatie van de jaren 1948-1963. De politicoloog Ruud Koole sprak van ‘een kleine revolutie’ binnen de vvd.¹³¹ Ter compensatie werd een adviserend periodiek overleg ingevoerd van kamercentralevoorzitters met het hoofdbestuur (‘POK’ geheten). Op deze wijze zou de regionale stem kunnen doorklinken in Den Haag.

Een gespleten partij? (1998-2008)

‘We hebben een ijzersterke positie. Ik ben ervan overtuigd dat we op den duur de grootste partij van Nederland worden, mits we het spel goed blijven spelen.’¹³² Evenals Wiegels in 1982 was Bolkestein er bij zijn vertrek in 1998 zeker van dat hij de vvd in goede orde en met veelbelovende toekomstperspectieven achterliet. De partij stond er uitstekend voor in de opiniepeilingen: in het voorjaar van 2001 was de vvd met 44 zetels de grootste partij van Nederland. Het optimisme in de liberale gelederen was groot. In zijn jaarplan formuleerde het hoofdbestuur in 2002 als missie: ‘De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie wil de meest invloedrijke politieke organisatie worden, mede door een groeiend aantal aanhangers.’¹³³ De partij hield al rekening met Bolkesteins opvolger Hans Dijkstal als premier – de eerste van liberalen huize sinds Cort van der Linden ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Evenals aan het begin van de jaren tachtig ging het echter nu ook weer op dramatische wijze mis. Lag het destijds mede aan het gebrekkige management van de onervaren Nijpels, dit keer lijkt vooral de koers die de partij onder Dijkstal voer tot de nederlaag te hebben geleid. Hij had geen antwoord op de concurrentie van Pim Fortuyn, die zich ter rechterzijde van de vvd zou positioneren met name inzake sociaal-culturele kwesties.

De opkomst van Fortuyn zou grote gevolgen hebben voor de organisatie en cultuur van de vvd. Gaandeweg was de vvd uitgegroeid tot een bestuurderspartij bij uitstek. In de voorgaande dertig jaar maakte zij langer dan cda en pvda deel uit van de regering. Dat dit tamelijk onopgemerkt bleef, zal te maken hebben gehad met het feit dat de liberalen in de coalities nooit de boventoon voerden: zij waren altijd de junior partner en leverden nooit de premier. Ook in gemeenten en provincies namen zij volop deel aan het bestuur. Door die gouvernementele oriëntatie was de blik van de vvd vrijwel permanent op het politieke centrum gericht. Zolang er zich rechts van de partij geen serieuze concurrentie aandiende, was er weinig aan de hand. In de jaren tachtig meldden zich achtereenvolgens de Centruumpartij en de Centrumdemocraten, maar hun extreem-rechtse gedachtengoed bracht de liberale kiezer nauwelijks in verleiding. In het daaropvolgende decennium wist Bolkestein de rechterflank af te dekken door hardop vraagtekens te zetten bij de islam, de immigratie en het Europese federalisme.

Dijkstal week echter sterk af van zijn voorganger Bolkestein, zowel wat betreft inhoud als wat betreft stijl. Met volle overtuiging omarmde hij de multiculturele samenleving, waarmee hij Fortuyn met zijn kritiek op immigratie, integratie

en islam alle ruimte bood zich rechts van de vvd te nestelen. Zich scherper profileren op dit terrein wees hij af, evenals het bezigen van ‘Jip en Janneke’-taal. Anders dan Bolkestein, die graag de confrontatie zocht, was de joviale en ideologisch wat bleke Dijkstal vooral een apaiserend politicus – als ‘paarse’ vice-premier en daarna als partijleider. Onder zijn leiding werd de vvd weer ‘een gewone partij, die compromissen zoekt’.¹³⁴ Dijkstal vereenzelvigde zich met ‘paars’, waardoor hij ook kwetsbaar werd voor de populistische aanval van Fortuyn op het politieke establishment. Als één partij daartoe behoorde, dan was het wel de vvd.

Na de zware verkiezingsnederlaag – veertien zetels gingen verloren – maakte Dijkstal plaats voor Zalm, die de vvd meteen rechtser poogde te positioneren (‘Nederland is vol’). Geholpen door de implosie van de LPF won de partij bij de verkiezingen in januari 2003 vier zetels. Net als Toxopeus en Wiegel koos Zalm ervoor toe te treden tot het kabinet, waarbij hij nadrukkelijk aangaf ‘politiek leider’ te blijven. Als fractievoorzitter trad Jozias van Aartsen aan. In de voetsporen van Oud tredend stelde hij zich dualistisch tegenover het kabinet op. Om de debatcultuur te stimuleren gaf hij zijn fractieleden de ruimte, maar hij kwam al snel meermalen in botsing met Geert Wilders. Het kwam tot een breuk over de toetreding van Turkije tot de Europese Unie, waar Wilders faliekant tegen was. ‘Ik laat mij niet de mond snoeren door de partij. Ik zal altijd blijven zeggen wat ik ergens van vind’, verklaarde hij. In september 2004 stapte hij uit de fractie – als eerste vvd-parlementariër sinds de oprichting van de partij. Wilders richtte de Partij voor de Vrijheid (pvv) op, die bij de Tweede Kamerverkiezingen in november 2006 negen zetels zou halen.

Van Aartsen ambieerde de eerste man van de vvd te worden. Opnieuw kende de partij geen eenduidig leiderschap, net als aan het einde van de jaren tachtig (de periode van het ‘duolisme’ van Voorhoeve en De Korte). Vice-premier Zalm en fractievoorzitter Van Aartsen gedroegen zich steeds openlijker als elkaars rivalen. In de herfst van 2004 deed de laatste een poging het politiek leiderschap naar zich toe te trekken, maar van het partijcongres moest hij het doen met de aanduiding ‘politiek aanvoerder’, met als taak de lijn van de vvd uit te dragen. Toen zijn partij bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2006 licht verloor, besloot Van Aartsen op te stappen. Zalm wilde evenmin lijst-trekker worden, waarna staatssecretaris Mark Rutte naar voren trad.

Gemeten vanaf 1998, toen Bolkestein het leiderschap overdroeg aan Dijkstal, was de vvd in 2006 twee politieke leiders en een ‘politiek aanvoerder’ kwijt-geraakt, die allen een andere richting voorstonden. De gematigde Dijkstal had de blik op het centrum gericht, en moest niets van de opvattingen van Fortuyn

hebben. Aan de andere kant stond Van Aartsen, die een deel van de ‘Fortuyn-agenda’ (striktere opstelling ten aanzien van immigratie en integratie alsmede staatkundige hervormingen) wilde uitvoeren, maar niet zo ver wilde gaan als Wilders.¹³⁵ Tussen Dijkstal en Van Aartsen in bevond zich de ‘bestuurder’ Zalm, die als lijsttrekker wel de rechtervleugel had gepaaid. Troonpretendent Rutte leek meer in de buurt van Dijkstal te staan door zich niet met het immigratievraagstuk te profileren. Hij had een wat linksig imago (als JOVD-voorzitter was hij in 1990 voorstander van een fusie met D66), dat hij in 2004 nog eens bevestigde door de vvd een ‘sleets merk’ te noemen met een hoog gehalte aan ‘parelkettingen’. ‘We zijn nog te veel de partij van Wassenaar, rijke mensen, asociaal beleid.’¹³⁶ In zijn korte periode als fractievoorzitter kreeg Rutte in het openbaar kritiek van fractiegenoot Anton van Schijndel, die vond dat hij een middenkoers voer en het integratiethema verwaarloosde.¹³⁷ Toen Van Schijndel dreigde uit de partij te stappen, zette Rutte hem uit de Kamerfractie. Hij was daarmee de eerste parlementariër in de geschiedenis van de vvd die werd uitgestoten.

Voor Rutte was het lijsttrekkerschap evenwel geen uitgemaakte zaak. In de regel schoof de politieke leider van de vvd zijn opvolger naar voren, doorgaans na de Tweede Kamerfractie te hebben geconsulteerd. Voor het eerst in de partijgeschiedenis hadden nu de leden echter het laatste woord. Deze hervorming was het directe gevolg van de electorale klap in mei 2002. De vvd was toen in een bijna existentiële crisis beland, en uitgebreid bij zichzelf te rade gegaan om de oorzaken van het echec te achterhalen. Het hoofdbestuur stelde in een rapport onder de veelzeggende titel *Minder partij, meer maatschappij* vast dat de vvd zich veel te veel op ‘Den Haag’ en te weinig op de samenleving had gericht – met andere woorden: te zeer een geïsoleerde en gesloten bestuurderspartij was geworden.¹³⁸ ‘In slagwoorden: te veel naar binnen gericht, met elitevorming, alleen tijdens verkiezingen naar buiten tredend, contact met de realiteit verloren, inbreng vanuit de partij wordt als “lastig” ervaren, te veel bestuurlijk opererend, weinig inhoudelijk, weinig discussie, fossiel, te veel op consensus gericht, te weinig duidelijk of consistent, politici staan te veel op afstand, onvoldoende verantwoording afleggen door politici, individualistisch, onbetrouwbaar t.a.v. naleving van verkiezingsprogramma’s, te veel carrière gericht (eigen belang), te veel kiesvereniging zijn.’¹³⁹ Dit was niet niets: het hoofdbestuur liet van de partij eigenlijk geen spaan heel. Toch zag het drie manieren om uit de problemen te komen en de band met de kiezer te verbeteren.

De eerste remedie lag voor de hand en betrof het partijprofiel. De partij moest inhoudelijk weer herkenbaarder worden door een soort herideologisering van haar standpunten. Zoals gebruikelijk in dit soort situaties werd daarbij naar het interne debat gegrepen. Partijdiscussies waren een soort therapeutisch wondermiddel: zij zouden de participatie van de leden vergroten en tegelijkertijd louterend werken na een crisisperiode. ‘Zij hebben de vvd – achteraf – altijd goed gedaan’, zo stelde een commissie onder leiding van Jan van Zanen, die kort daarna partijvoorzitter zou worden.¹⁴⁰ De commissie meende dat de vvd zich moest omvormen tot ‘ideeën- en debatpartij’, wilde zij nog toekomst hebben. Van zo’n transformatie werd veel verwacht: ‘Zo’n partij zal bruisen van ideeën en sprankelende – goed voorbereide – discussies en daar zal magie van uitgaan. Veel leden zullen erbij willen horen.’¹⁴¹ In 2005 debatteerde de vvd over het *Om de Vrijheid. Liberaal Manifest*, de geactualiseerde toelichting op de bestaande beginselverklaring.

De twee andere voorstellen van het hoofdbestuur gingen verder dan de gangbare aanbevelingen. Zo was de partijtop van mening dat de stijl van de volksvertegenwoordigers moest veranderen, want: ‘Politiek is emotie!’¹⁴² De (kandidaat-)Kamerleden waren nauwelijks zichtbaar geweest en hadden geen taboes doorbroken, zoals Bolkestein altijd had gedaan. ‘De wijze van vertolken moet met emotie en inspelend op het gevoel van de kiezers’, werd hun voorghouden. ‘Politici moeten zichtbaar zijn (het beeld is belangrijk) en de verschijning moet een bepaald (goed) gevoel oproepen.’ Aan de lijsttrekkers van de vvd werden nog hogere eisen gesteld: zij moesten ‘charmant zijn, authentiek en geloofwaardig, mediageniek en voor inhoudelijk nieuws zorgen. Sterke persoonlijkheden die de emotie van de kiezers raken.’¹⁴³ De stijl van de impulsieve, gevoelsmatige Fortuyn lijkt voor de Kamerkandidaten model te hebben gestaan, het optreden van de meer rationalistische Bolkestein voor de kandidaat-lijsttrekker. De kandidaten kregen overigens van de partijtop de ruimte om voortaan campagne voor zichzelf te voeren. Het verbod op dergelijke voorkeursacties werd opgeheven, maar de kandidaten moesten zich houden aan het verkiezingsprogramma en mochten zich niet negatief uitspreken over andere vvd-kandidaten.

Ten slotte ging het hoofdbestuur over tot aanpassing van de partijorganisatie. Ook dit instrument werd in crisistijd wel vaker toegepast (bijvoorbeeld bij het vertrek van Oud in 1963 en na het opstappen van Nijpels in 1986), maar nooit zo ingrijpend. Onder de leus ‘leden aan het stuur’ werd er nagenoeg een einde gemaakt aan de getrapte structuur gebaseerd op afgevaardigden, die de liberale partijorganisatie sinds 1885 had gekenmerkt. De leden kregen op het partijcon-

gres stemrecht (hoewel in sommige gevallen de besluitvorming plaatshad in de zogeheten ‘algemene vergadering van afgevaardigden’). Ook konden zij voortaan in een directe stemming de partijvoorzitter of de lijsttrekker voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement aanwijzen, de rest van de kandidatenlijst vaststellen, en zich in een ledenraadpleging over politieke onderwerpen uitspreken.

Wat betreft de vergroting van de zeggenschap van de leden ging de vvd aanzienlijk verder dan het cda en de pvda.¹⁴⁴ De liberale leiding verwachtte van de democratisering enerzijds dat er een einde zou komen aan de ‘compromissencultuur’ binnen de partij en anderzijds dat de interne participatie van de leden zou toenemen. Hun betrokkenheid vertoont evenwel een wisselend beeld. Aan de verkiezing van de lijsttrekker voor de Europese verkiezingen en voor de partijvoorzitter in september en november 2003 deed slechts 16,2 respectievelijk 13,5 procent van de leden mee. Aan de vaststelling van de volgorde van de kandidatenlijst vanaf plaats twee voor de Europese verkiezingen begin 2004 nam 12,8 procent deel. De verkiezing van de lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen in het voorjaar van 2006 kende daarentegen een opkomst van 73,8 procent. Op de ledencongressen – een andere hervorming in het kader van de partijvernieuwing – liep het niet echt storm (zie tabel 5). De opkomst bij D66 en GroenLinks – die al langer deze variant kenden – lag substantieel hoger.¹⁴⁵

Tabel 5. Deelname van leden aan de congressen van de vvd, 2004-2007

	aantal leden op congres	aantal partijleden	opkomst leden (in procent)
mei 2004	600	44.099	1,4
nov. 2004	1.103*)	41.861	2,6
mei 2005	995	41.861	2,4
dec. 2005	875	40.157	2,2
mei 2006	748	40.157	1,9
sep. 2006	1.079*)	40.849	2,6
jan. 2007	702	40.849	1,7
mei 2007	683	40.849	1,7
sep. 2007	1.086*)	39.705	2,7
dec. 2007	1.500	39.705	3,8

*) inclusief volmachten (naar schatting van het partijsecretariaat twee- tot driehonderd stuks)

Slachtoffer van de partijvernieuwing waren de kamercentralevoorzitters. Het POK moest zich voortaan louter met organisatorische aangelegenheden bezighouden. Door deze degradatie raakten de ‘partijbaronnen’ een groot deel van hun politieke invloed en macht en daarmee hun status kwijt. Geen wonder dat zij zich op het congres in mei 2003 sterk tegen de partijvernieuwing verzetten.

Naast de grotere zeggenschap probeerde de vvd de partij ook aantrekkelijker te maken voor (nieuwe) leden door de heersende mentaliteit en omgangsvormen te wijzigen. ‘Binnen de vvd moeten we naast de structuurverandering ook stilstaan bij de stijl en vorm van onze uitingen en bijeenkomsten. Het beeld van de grijze pakken, het voutsvoyeren en handjes schuddende bobo’s past niet.’¹⁴⁶ Voorgesteld werd dat er meer ‘show’ zou komen op de ‘saaiere’ algemene vergaderingen. Niet alleen werd het zo voor de leden aantrekkelijker om mee te doen, maar ook zouden de media meer aandacht aan de vvd schenken.¹⁴⁷

Pièce de résistance van de partijvernieuwing was evenwel de aanwijzing van de lijsttrekker door de leden. In september 2003 gebeurde dat zoals vermeld in het kader van de kandidaatstelling voor de Europese verkiezingen voor het eerst. In het voorjaar van 2006 werd de lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen gekozen. De interne verkiezingen gingen tussen Mark Rutte en Rita Verdonk, minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie (het Tweede Kamerlid Jelleke Veenendaal was de derde kandidaat, maar zij werd terecht als kansloos beschouwd). De campagne liep uit op een felle tweestrijd tussen het tweetal, en legde daarmee de verdeeldheid in de vvd over de partijkoers bloot.¹⁴⁸ De bestuurlijk ingestelde Rutte, die zich gesteund wist door een groot deel van het partij-establishment, oriënteerde zich op het politieke midden. Globalisering en open grenzen zag hij eerder als kansen dan als bedreigingen. Als rasechte populist afficheerde Verdonk zich als kandidaat van de leden. Zij wilde met de partij naar de rechterflank om het onbehagen te verwoorden dat er onder kiezers bestond over immigratie en criminaliteit. Ook vond zij zich als persoon beter toegerust dan haar rivaal: ‘Wat mij onderscheidt van Mark Rutte is denk ik daadkracht en duidelijkheid.’¹⁴⁹

In de lijsttrekkerverkiezingen mengden zich ook partijprominenten, die zich nogal eens neerbuigend over Verdonk uitlieten. De commissie-Dekker – die na de Kamerverkiezingen de campagne zou analyseren – oordeelde streng over de ‘negatieve uitingen’, die zouden hebben bijgedragen aan de verdere interne polarisatie en aan ‘verlies aan stijl en respect in de partij’. De commissie bracht dit fenomeen in verband met een houding van ‘wij liberalen zijn vooral vrij om veel, zo niet alles te zeggen’. Zij wees verder op de voorbeeldfunctie

van de prominenten en hun vermogen ‘om de onderlinge verbondenheid te versterken’.¹⁵⁰ Tot opluchting van nogal wat vvd-kopstukken wezen de leden Rutte als lijsttrekker aan; hij behaalde met 51,5 procent iets meer stemmen dan Verdonk (45,7 procent). De achterban deed dit keer massaal aan de verkiezingen mee; de opkomst bedroeg 73,8 procent.

De gespletenheid van de vvd was hiermee niet voorbij, integendeel. Vóór de uitslag hadden de kandidaten besloten dat de verliezer de tweede plaats op de Kamerkandidatenlijst toebedeeld zou krijgen. Verdonk nam dus direct onder Rutte plaats, waarna zij vrijwel meteen haar eigen campagne startte. ‘Stem op de vvd, maar wel op nummer twee’, raadde zij de kiezer aan.¹⁵¹ Bij de Tweede Kamerverkiezingen in november bleek haar populariteit onder het liberale electoraat inderdaad groter te zijn dan die van Rutte. Verdonk behaalde 620.555 voorkeurstemmen, 67.355 meer dan de lijsttrekker – een unicum in de Nederlandse politieke geschiedenis. Al snel probeerde Verdonk alsnog het leiderschap van de vvd in handen te krijgen. De greep naar de macht in een café in de buurt van het Binnenhof mislukte echter. Na een aantal strubbelingen zette Rutte Verdonk in september 2007 uit de fractie. Op aandrang van het hoofdbestuur verliet ze ook de partij. De vvd was echter niet van Verdonk af: haar Kamerzetel behield ze en ook richtte ze een nieuwe politieke beweging op, ‘Trots op Nederland’ geheten.

De grote veranderingen in de vvd in de afgelopen jaren zijn voor een groot deel op het conto van Fortuyn te schrijven. In de eerste plaats gaf de zware nederlaag van de liberalen in mei 2002 de stoot tot een ingrijpende vernieuwing van de liberale partijorganisatie. De substantiële vergroting van de invloed van de leden resulteerde in een afname van de centrale regie in de partij (zoals bleek bij de lijsttrekkersverkiezingen in 2006). Leden kregen het laatste woord in de vaststelling van de gehele kandidatenlijst, waardoor de uitkomsten minder voorspelbaar worden – in ieder geval in theorie, want het hoofdbestuur trachtte door het opstellen van een ‘voorkeursvolgorde’ vanaf plaats twee het proces toch te beïnvloeden. Door de leden deze zeggenschap te geven, wordt de samenstelling van een evenwichtig samengestelde fractie bemoeilijkt, ook al omdat de kandidaten de ruimte hebben gekregen om voor zichzelf campagne te voeren en elkaar in te halen (met daarbij het risico dat ze elkaars rivalen worden). Daarnaast leidt de vergrote ledeninvloed tot een zekere marginalisering van het middenkader – niet voor niets waren de kamercentralevoorzitters weinig enthousiast over de partijhervormingen. De partijactivisten – die de organisatorische ruggengraat van de partij vormen – verliezen een deel van hun

politieke invloed en daarmee van hun status. Afgewacht moet worden wat op termijn de gevolgen hiervan zijn voor hun betrokkenheid; de kamercentrale-voorzitters waren of voelden zich in 2006 in ieder geval nauwelijks betrokken bij de verkiezingscampagne.¹⁵²

Belangrijker dan de effecten van de organisatorische aanpassingen zijn echter de middelpuntvliedende politieke krachten die Fortuyn in de vvd heeft losgemaakt, en die haar samenhang tot het uiterste beproeven. De partij wordt uiteengetrokken door aan de ene kant de stroming die de traditionele oriëntatie op het midden niet wil loslaten, en aan de andere kant het kamp dat de vvd steviger op de rechterflank wil positioneren. Bij deze verschillende strategische keuzes behoren vanzelfsprekend uiteenlopende inhoudelijke accenten (nadruk op economie en onderwijs versus immigratie, integratie en veiligheid) en stijlen (kortweg een gouvernementele versus een populistische opstelling). Deze tegenstelling werd ook zichtbaar in de interne verkiezingen voor het lijsttrekkerschap en bij de Tweede Kamerverkiezingen. Rutte won nipt de verkiezingen in de vvd van Verdonk, maar verloor van haar bij de Kamerverkiezingen.

Deze richtingenstrijd is in de geschiedenis van de vvd nog niet eerder vertoond. Het gepolariseerde krachtenveld binnen de partij heeft inmiddels de politieke kop gekost van de op het centrum gerichte Dijkstal. Aan de rechterzijde vielen ook slachtoffers: Wilders stapte op en Van Schijndel en Verdonk werden uit de fractie gezet. Drie fractieleden kwamen in de periode 2004-2007 buiten het vvd-verband te staan, wat in de 56 jaar daarvoor nog nooit was gebeurd. Het leidde tot twee geduchte electorale concurrenten, waarvan de pvv van Wilders haar kracht al heeft laten zien en de beweging Trots op Nederland (TON) van Verdonk dat waarschijnlijk nog zal doen.

Al met al is de situatie van de zestigjarige vvd niet al florissant. Wat betreft het zeteltal (22) en het ledental (minder dan 40.000) bevindt de partij zich ongeveer op het niveau van 1972. De opiniepeilingen geven evenwel een dramatischer beeld: op 23 november 2007 stond de vvd in de Politieke Barometer van het bureau Interview NSS op dertien zetels (evenveel als de liberalen in 1956 hadden), de pvv op veertien en TON op zestien zetels.¹⁵³ Ondanks alle tegenstellingen van de afgelopen tijd is de vvd als partij niet gescheurd – het hoofdbestuur heeft er alles aan gedaan om dit te voorkomen.¹⁵⁴ Afgaande op de peilingen lijkt zich in het electoraat van de vvd echter wel een scheiding te hebben voltrokken. Afgewacht moet worden hoe bestendig die is; de Kamerverkiezingen zijn immers nog ver weg (die zijn voor mei 2011 voorzien).

Ten slotte

Bij haar totstandkoming in 1948 had de vvd nog sterk het karakter van een kiesvereniging. Gaandeweg ontwikkelde zij zich tot een moderne politieke partij als de meeste andere, een proces dat in de jaren zeventig min of meer was voltooid.¹⁵⁵ In deze bijdrage is gepoogd in enkele grote lijnen deze transformatie te schetsen. Hieronder worden de belangrijkste trends in de afgelopen zestig jaren nogmaals kort weergegeven.

In de eerste plaats werd de vvd in geografisch opzicht een nationale partij. Als overwegend vrijzinnig-protestantse politieke groepering had zij aanvankelijk nauwelijks aanhang in de katholieke gebieden onder de grote rivieren. Met de in de jaren zestig op gang komende ontzuiling kwam daarin verandering. Een deel van de katholieke kiezers stemde niet langer vanzelfsprekend op de kvp, of zei het geloof vaarwel. Het electorale potentieel van de andere partijen werd daardoor sterk vergroot. Onder Wiegel wist de vvd daarvan te profiteren. De zuidelijke provincies droegen niet alleen bij aan de kiezersgroei, maar ook aan de uitbouw van de partijorganisatie. Het aantal leden nam enorm toe, en dienovereenkomstig het aantal afdelingen. Sinds het midden van de jaren tachtig daalde het ledental vrijwel continu, evenals het aantal afdelingen. Dat laatste kwam door het proces van gemeentelijke herindelingen, waardoor het aantal gemeenten sterk afnam. Aan het einde van 2007 had de partij in bijna elke Nederlandse gemeente een afdeling (96 procent; zie tabel 3).

Deze ‘nationalisering’ van de vvd ging gepaard met een zekere mate van ‘vermaatschappelijking’ – dat wil zeggen dat haar kiezersaanhang in sociaal opzicht minder eenzijdig werd dan voorheen het geval was.¹⁵⁶ Van het standsbesef dat de liberalen – het ‘denkende deel der natie’ – van oudsher kenmerkte, waren tot in de jaren zestig nog sporen zichtbaar in de vvd. Met het verdwijnen ervan zou volgens Vonhoff ‘geleidelijk de weg (zijn) vrijgemaakt voor een beleving van liberale beginselen in bredere lagen van ons volk’.¹⁵⁷ Dit proces is echter zeker niet voltooid in de jaren zestig, zoals hij suggereert, maar heeft zich vooral in de daaropvolgende decennia voorgedaan – zonder dat het kiezersaandeel van de vvd ooit een dwarsdoorsnede van de bevolking is geweest.¹⁵⁸ De toegenomen electorale sociale heterogeniteit betekende overigens niet dat het bijwijken elitaire karakter van de ledenachterban geheel verdween. De gouden horlogekettingen en de sigaren mogen dan op hun retour zijn, de vvd blijft tot op zekere hoogte de partij van de parelkettingen en blauwe blazers – niet alleen in de ogen van buitenstaanders, maar ook volgens vvd’ers zelf. ‘Dixieland, Rotary, golfbanen, hockeyclub, ik kom het allemaal tegen in mijn

partij’, aldus het Arnhemse gemeenteraadslid Anno Zijlstra in 2004.¹⁵⁹ Desalniettemin is de sfeer in de vvd wel veranderd, aldus Schil Overwater, die vanaf de oprichting partijlid is. ‘Men luisterde vroeger veel meer naar elkaar en men respecteerde elkaar meer als vandaag de dag (...). Mensen zijn veranderd, de partij is veranderd.’¹⁶⁰

De grootschalige geografische en wat beperktere sociale transformatie ging vergezeld van een geleidelijke professionalisering van de vvd – voor zover de financiële mogelijkheden en het karakter van de partij als vrijwilligersorganisatie dit toelieten. Nieuwe technologieën deden hun intrede, zoals de computer, de fax en internet. Ook werden nieuwe methoden en werkwijzen ingevoerd op het gebied van de campagnevoering, scholing en vorming, en de rekrutering van het politieke personeel. Mede hierdoor ging de vvd meer lijken op de andere partijen, die eenzelfde ontwikkeling doormaakten. Het amateurisme dat de liberalen volgens Stikker zou aankleven is in belangrijke mate verdwenen, maar nog niet helemaal, aldus partijvoorzitter Van Zanen op de algemene vergadering van mei 2007.

In de geleidelijke gedaanteverandering van de vvd bleven een aantal typisch liberale trekken overeind. In de eerste decennia van de partij werd veelvuldig geklaagd over de lage organisatiegraad. Vergeleken met andere Nederlandse politieke partijen was inderdaad maar een klein deel van de liberale kiezers bereid zich aan te sluiten bij de vvd. Dit werd toegeschreven aan de individualistische inslag van de liberaal, die weinig op zou hebben met organisatie. Met de uitbundige ledengroei in de periode rond 1980 leek er een einde te zijn gekomen aan deze koudwatervrees: de (absolute) organisatiegraad van de vvd was toen bijna net zo hoog als die van de pvda. Het daaropvolgende verval van de ledenaanhang (dat sindsdien vrijwel onafgebroken heeft doorgezet), ging bij de vvd echter harder dan bij de pvda en het cda, die eveneens behoorlijk verlies leden – met als gevolg dat de absolute liberale organisatiegraad weer het laagst is.

Een andere veelgehoorde klacht was dat de leden weinig betrokken waren bij de partij, hetgeen eveneens met het individualistisch gearde liberalisme zou samenhangen. In de jaren vijftig betrof die grief eigenlijk uitsluitend de vermeende geringe organisatorische activiteiten van de leden; dat zij zich politiek nauwelijks lieten gelden werd als veel minder problematisch beschouwd. In dat laatste kwam in de jaren zestig evenwel verandering. De gebruikelijke liberale lauwheid verdween en de partij kwam tot leven; de achterban ging zich steeds meer mengen in de politieke besluitvorming. De partijtop trachtte de participatie te bevorderen door het interne debat te

stimuleren – niet alleen over de verkiezingsprogramma’s, maar ook over (toelichtingen op) beginselverklaringen, strategienota’s en bepaalde politieke thema’s. Dit betekende echter bepaald niet dat ieder lid meedeed (net zomin als dat overigens in andere partijen het geval is). De commissie-Dekker deed in 2007 haar beklag op een wijze die doet denken aan Stikker zestig jaar eerder: ‘De participatie van vrijwilligers in de partij kan veel hoger. Er moet te veel een beroep op een te kleine groep worden gedaan.’¹⁶¹

In veel opzichten is de vvd naar de overige politieke partijen toegegroeid. Niettemin zijn er nog altijd cultuurverschillen, deels bepaald door de uiteenlopende (ontstaans)geschiedenis van de partijen, en deels door de diverse sociale milieus waaruit zij hun achterban rekruteren. Zo onderscheiden liberalen zich nog steeds van anderen in hun opvatting van politiek. Door de bank genomen zijn zij gemakkelijker en probleemlozer. ‘Bij ons is veel minder strijd dan in de pvda’, aldus toenmalig Tweede Kamerlid Arno Visser in 2002. ‘Wij van de vvd bedrijven de politiek relaxter, de pvda is minder relativerend.’¹⁶² Politiek bedrijven was lange tijd voor de liberalen primair een rationalistische aangelegenheid, waarin het om argumenten ging en passie alleen maar hinderlijk was. De laatste jaren is daarin enige verandering gekomen; tegenwoordig wil de vvd meer emotie in de politiek om de kiezer te ‘raken’. Nu trachtte Wiegel destijds ook de gevoelens van het electoraat te bespelen. Nieuw is echter wel dat het bij de selectie van de Kamerkandidaten als een zwaarwegend criterium is gaan gelden, en dat de partij daarmee aangeeft dat haar traditionele paradigma van rationele politiek in deze tijd niet meer voldoet.

Lange tijd was de invloed van het gewone partijlid binnen de vvd gering. Vanwege het getrapte organisatorische model klonk zijn stem niet direct door in de besluitvorming op landelijk niveau; zoals in vrijwel alle Nederlandse politieke partijen hadden de afdelingsafgevaardigden het formeel voor het zeggen op het partijcongres. In de praktijk hadden de kamercentrales echter een belangrijke stem in het kapittel. Vanaf 1963 maakten hun vertegenwoordigers deel uit van het hoofdbestuur, terwijl achter de schermen de kamercentralevoorzitters (de ‘partijbaronnen’) een behoorlijke vinger in de pap hadden, in het bijzonder bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen. In 1988 verloren de centrales hun post in het hoofdbestuur, maar hun voorzitters behielden hun invloed in het Periodiek Overleg Kamercentralevoorzitters. Bij de partijhervorming in 2004 raakten zij gemarginaliseerd – in ieder geval in formele zin: de partijleden kregen toen het laatste woord bij de verkiezing van de partijvoorzitter en de lijsttrekker en de vaststelling van de rest van de kandidatenlijst.

Globaal zou men kunnen zeggen dat in de jaren vijftig één persoon de dienst uitmaakte, dat in de volgende decennia de regio's de touwtjes in handen hadden en dat sinds het begin van deze eeuw de leden het voor het zeggen hebben. De macht is aldus gedecentraliseerd en gedemocratiseerd: zij is van boven naar beneden en van één persoon naar (in principe) alle leden gegaan. Zo eenduidig is het echter niet helemaal. Ook na Oud waren partijleiders in staat hun stempel op de vvd te drukken, zoals Wiegel en Bolkestein hebben aangetoond. Goede verkiezingsresultaten versterkten hun positie in de partij. Electoraal aangeslagen leiders, zoals Oud aan het einde van zijn loopbaan in 1962-1963, Nijpels halverwege de jaren tachtig, en Dijkstal in 2002, kregen te maken met oppositie van de partijbaronnen. De directe verkiezing van de lijsttrekker door de leden verstevigt in theorie zijn positie ten opzichte van de partij, maar dan moet het ledenmandaat wel eenduidig zijn en geen ruimte voor twijfel laten (en dat was bij Rutte juist wel het geval).

De incidentele tegenstellingen tussen partijleider en de regionale vertegenwoordigers hebben bijgedragen aan de indruk dat conflicten in de vvd altijd over personen gingen. Van Riel, die rond 1960 ruziede met Oud, heeft dat beeld nog eens nadrukkelijk bevestigd. 'In de vvd draait het altijd om personen', zo stelde hij in 1970. 'Er was nooit enige controverse over de te voeren politiek in letterlijke zin.'¹⁶³ Van Riels constatering is echter slechts ten dele waar. Tweespalt binnen de vvd betrof niet alleen personen (zoals ten tijde van Nijpels), maar ook bepaalde issues (de onafhankelijkheid van Indonesië, de wettelijke regeling van abortus) en, belangrijker nog, de koers van de partij (en daarmee samenhangend ook bepaalde inhoudelijke accenten). Tot in de jaren tachtig heeft de vvd zich altijd tegen de pvda afgezet, maar die strategie was nooit geheel onomstreden. De vleugelvorming moet echter ook niet worden overdreven. Enige tijd na zijn vertrek als voorzitter van de Tweede Kamerfractie schreef Van Aartsen dat vanaf de oprichting van de vvd binnen de partij – al dan niet manifest – een richtingenstrijd zou woeden 'tussen een naar populisme neigende stroming (no-nonsense, belastingverlaging, orde) en een vrijzinnige stroming (vrijheid, rechtsstaat, internationale gerichtheid, onderwijs)'.¹⁶⁴ Deze weergave suggereert een grotere mate van inhoudelijke structuur en bestendigheid van deze vleugels dan er in werkelijkheid geweest is. Zij lijkt dan ook vooral een herinterpretatie van het partijverleden vanuit de verdeeldheid die er anno 2007 binnen de vvd bestaat wat betreft de koers van de partij (waarbij het opvallend is dat Van Aartsen het immigratie- en integratievraagstuk niet bij een van beide stromingen indeelt). Want de situatie waarin de vvd momenteel verkeert is toch wel nieuw in de ontwikkeling van de organisatie en

cultuur van de partij: grote verdeeldheid als gevolg van de verschillen in strategie, stijl en inhoudelijke profilering. Lag het maar alleen aan personen...

lang van godsdienst en sociale klasse', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998*, pp. 121-138, pp. 128-129.

²⁸ J.J.M. van Holsteyn, 'De kiezer verklaart. Over redenen van de partijkeuze in heden en verleden', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998*, pp. 107-120, p. 118.

²⁹ Ibidem, pp. 109-110.

³⁰ U. Rosenthal, 'Ambtenaren, particuliere werknemers, werklozen en arbeidsongeschikten – thuisblijvers en kiezers in slechte tijden', in: Van der Eijk en Niemöller red., *In het spoor van de kiezer*, pp. 229-241.

³¹ H.J. Schoo, 'Het is de campagne, sufferd!', in: *de Volkskrant*, 31 maart 2007.

³² J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*, Amsterdam, 2005, p. 227.

³³ Ibidem, p. 228.

³⁴ M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 165-188, p. 185.

³⁵ S.P. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S.P. van der Lubben red., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66 en pp. 51-52.

³⁶ Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', pp. 165-188; pp. 183-186.

³⁷ H. van der Kolk, K. Aarts en M. Rosema, 'Twijfelen en kiezen', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 211-234; pp. 224-225.

³⁸ Ph. van Praag, 'Rutte versus Verdonk

– was dit nu echt het probleem van de VVD?', in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, te verschijnen.

³⁹ Onderzoek MarketResponse, VVD-campagne Tweede Kamer 2006. Uitgevoerd eind juli, begin augustus 2006.

⁴⁰ Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, pp. 203-208.

⁴¹ Een deel van de achterban van Groen-Links heeft zijn wortels in de katholieke Politieke Partij Radikalen.

⁴² Tijdens de algemene ledenvergadering van de VVD, Veldhoven, 15 september 2007.

⁴³ R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, pp. 93-124.

⁴⁴ Volgens Henk Vonhoff niet zozeer ná de lijsttrekkersstrijd in het voorjaar van 2006 alswel dóór die lijsttrekkersstrijd. Ik houd het in de tekst toch op: na de lijsttrekkersstrijd.

Noten bijdrage Gerrit Voerman en Erwin Dijk

¹ Ledenwerfbrief bestuur VVD-afdeling Culemborg, 19 januari 1954, in: Nationaal Archief (NA), VVD-archief, no. 82.

² H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, tweede druk, 1966, p. 205.

³ Dit artikel is in belangrijke mate gebaseerd op archiefmateriaal en publicaties van de VVD zelf (jaarverslagen, rapporten van partijcommissies, bijdragen in het ledenblad *Vrijheid en Democratie*), waardoor ook een indruk wordt verkregen van het zelfbeeld van de partij.

⁴ A. Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, Baarn, 1909, p. 8. De Uniesecretaris vond

de som van 62 wel veel, 'vooral als men bedenkt, dat hier algehele vrijheid tot al of niet aansluiting bestond, dat dominé noch pastoor hier eenigen invloed konden doen gelden'.

⁵ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1998*, Houten, 1988, p. 12.

⁶ Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, pp. 40-43.

⁷ Ibidem, p. 81.

⁸ Geciteerd bij: Ibidem, p. 78.

⁹ Geciteerd bij: Ibidem, p. 114.

¹⁰ Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, pp. 6-7; zie ook: Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 237.

¹¹ Geciteerd bij: Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 9 en 86.

¹² Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 23; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 261-262.

¹³ Geciteerd bij: Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 24; zie ook: Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 361-362.

¹⁴ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, p. 298.

¹⁵ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 99.

¹⁶ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 418-423, pp. 420-421.

¹⁷ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 8.

¹⁸ Ibidem, p. 229.

¹⁹ *Jaarverslag 1958 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.

²⁰ *Jaarverslag 1948 VVD-Hoofdbestuur*, pp. 5-6; *Jaarverslag 1952 VVD-Hoofdbestuur*, p. 5.

²¹ G. Voerman, 'De ledentallen van poli-

tieke partijen, 1945-1995', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, pp. 192-206, p. 198.

²² Enkele opmerkingen over de structuur van de VVD. Bijlage bij het Jaarverslag van de Secretaris over het jaar 1966; zie ook ledenwerfbrief bestuur VVD-afdeling Culemborg, 19 januari 1954, in: NA, VVD-archief, no. 82: 'als neringdoende kun je toch niet voor een politiek beginsel uitkomen'.

²³ Brief partijvoorzitter D.U. Stikker aan partijleden, maart 1948.

²⁴ *Jaarverslag 1948 VVD-Hoofdbestuur*, p. 2.

²⁵ H.J.L. Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloei', in: *Kopstukken van de VVD*, Houten, 1988, pp. 20-36, p. 27-28.

²⁶ *Jaarverslag 1952 van de secretaris van de VVD*, p. 6.

²⁷ Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam/Den Haag, 1966, p. 86.

²⁸ Geciteerd bij: Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 79.

²⁹ Interview met F. Snapper, 29 juni 2007.

³⁰ Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloei', p. 27.

³¹ Vanwege de vervroegde verkiezingen had dit partijorgaan in 1959 niet de gelegenheid gehad zich over het conceptprogramma te buigen.

³² J. de Boer en M. Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud? Een onderzoek naar de invloed van het VVD-congres'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1984, p. 80.

³³ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 267.

³⁴ *Algemeen Handelsblad*, 1 maart 1955; zie ook: 28 april 1952, 30 maart 1953, 25 april 1955, 11 april 1960.

- ³⁵ H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969, p. 131.
- ³⁶ Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloeier', p. 27.
- ³⁷ Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993, p. 42. Zie ook het interview met F. Korthals Altes, 21 augustus 2007.
- ³⁸ Interview met H.J. Witteveen, 26 juni 2007.
- ³⁹ Harm van Riel, Joop van Tijn en Martin Ros, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam, 1970, p. 47.
- ⁴⁰ G. Dorsman, 'Liberaal Democratisch Centrum. Vaste koers noodzakelijk', in: *Liberaal Reveil*, januari 1963, pp. 13-17, p. 16.
- ⁴¹ Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloeier', p. 27.
- ⁴² *Jaarverslag 1960 VVD-Hoofdbestuur*, p. 6.
- ⁴³ L.N.H. van Zutphen, *De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Haar situatie en haar toekomst*, Winterswijk, 1963, p. 8.
- ⁴⁴ Citaten afkomstig uit: Jhr. W.H.D. Quarles van Ufford, 'Enkele opmerkingen over de structuur van de V.V.D.' en 'Suggesties van de heer G.Ch.O. Boosman op organisatorisch gebied', in: Bijlage bij het Jaarverslag van de Secretaris over het jaar 1966.
- ⁴⁵ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 80.
- ⁴⁶ *Vrijheid en Democratie*, 13 mei 1966; zie meer uitgebreid: Gerrit Voerman (met medewerking van Lucas Osterholt), *De VVD visueel. Liberalen en hun affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008.
- ⁴⁷ Interview met F. Korthals Altes in: *Vrijheid en Democratie*, 12 mei 1981, pp. 2-4, p. 2.
- ⁴⁸ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 44.
- ⁴⁹ Vonhoff, 'P.J. Oud. Een vroege laatbloeier', p. 33.
- ⁵⁰ Hans Wiegel, *Een partijtje libre*, Den Haag/Rotterdam, 1968, p. 32.
- ⁵¹ Reinier Heijting in Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Den Haag, 1993, p. 19.
- ⁵² Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 31.
- ⁵³ LDC, *Nieuwe wegen*, Den Haag, 1963, p. II.
- ⁵⁴ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 100.
- ⁵⁵ *Jaarverslag 1964 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁵⁶ Interview F. Korthals Altes, 21 augustus 2007; *Vrijheid en Democratie*, 4 april 1963; de *Volkskrant*, 1 april 1963, geciteerd bij: De Boer en Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud?', p. 43.
- ⁵⁷ *NRC*, 1 april 1963, geciteerd bij: De Boer en Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud?', p. 43; zie ook: *Algemeen Handelsblad*, 1 april 1963.
- ⁵⁸ Zie bijvoorbeeld Reinier Heijting in: Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 18; zie ook het interview met S. Overwater, 28 juni en 21 augustus 2007. Overwater beoordeelt de toegenomen discussie tijdens vergaderingen positief.
- ⁵⁹ Vonhoff, 'P.J. Oud. Een vroege laatbloeier', p. 34.
- ⁶⁰ De Boer en Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud?', pp. 48-49.
- ⁶¹ Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, p. 331.
- ⁶² *Jaarverslag 1969 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁶³ H.J. Roethof, 'De zindelijke burgerheren. Een open brief', in: *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), pp. 24-31, p. 26.
- ⁶⁴ *Jaarverslag 1972 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.

- ⁶⁵ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 32.
- ⁶⁶ *Jaarverslag 1973 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁶⁷ *Jaarverslag 1972 VVD-Hoofdbestuur*, p. 2.
- ⁶⁸ Het betrof hier gemeenten waar ook een VVD-lijst was ingediend; zie: *Jaarverslag 1974 VVD-Hoofdbestuur*, pp. 3-4; *Jaarverslag 1982 VVD-Hoofdbestuur*, p. 30.
- ⁶⁹ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 159.
- ⁷⁰ Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, p. 331.
- ⁷¹ *NRC Handelsblad*, 26 en 28 maart 1977.
- ⁷² *Trouw*, 26 maart 1977.
- ⁷³ *Jaarverslag 1980 VVD-Hoofdbestuur*, p. 7.
- ⁷⁴ *de Volkskrant*, 23 maart 1981.
- ⁷⁵ *NRC Handelsblad*, 28 maart 1977.
- ⁷⁶ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 172.
- ⁷⁷ Zoals dat van J.H. Frijlink in: *NRC Handelsblad*, 23 oktober 1973.
- ⁷⁸ *NRC Handelsblad*, 23 oktober 1973.
- ⁷⁹ H.J.L. Vonhoff, 'De strijd om het midden', in: *Liberaal Reveil*, februari 1974, pp. 1-5, p. 3; Geertsema in: *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1973.
- ⁸⁰ *de Volkskrant*, 15 september 1973; Vonhoff in: Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 39.
- ⁸¹ *Vrijheid en Democratie*, 26 juli 1974; De Korte in: Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 70.
- ⁸² Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 203.
- ⁸³ *Jaarverslag 1980 VVD-Hoofdbestuur*, p. 7.
- ⁸⁴ Zie bijvoorbeeld: G. Voerman, 'De tweede jeugd van het liberalisme. VVD en D66, 1967-1994', in: idem red., *Het liberalisme in Groningen*, Groningen, 1995, pp. 73-100, pp. 82-83.
- ⁸⁵ *Informatiebulletin kamercentrale Groningen*, mei 1976.
- ⁸⁶ *de Volkskrant*, 17 december 1977.
- ⁸⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 februari 1979.
- ⁸⁸ VVD, *18-plus... nu naar de stembus*, Den Haag, 1977.
- ⁸⁹ *Jaarverslag 1981 VVD-Hoofdbestuur*, p. 35.
- ⁹⁰ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 135.
- ⁹¹ Hans Verstraaten, 'De nieuwe kleren van de VVD', in: *Haage Post*, 16 januari 1982, pp. 18-23; p. 18.
- ⁹² *Jaarverslag 1982 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹³ *Jaarverslag 1984 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁴ *Jaarverslag 1986 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁵ *Jaarverslag 1987 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁶ *Jaarverslag 1989 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁷ *Jaarverslag 1990 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁸ Wiegel, *Een partijtje libre*, p. 6.
- ⁹⁹ Ed Nijpels, 'Over monisme als strategie', in: *Liberaal Reveil*, december 1984, pp. 4-7.
- ¹⁰⁰ *NRC Handelsblad*, 6 november 1982.
- ¹⁰¹ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 187; zie ook: p. 135.
- ¹⁰² Zie bijvoorbeeld Theo Joekes, *Man en paard. Herinneringen*, Meppel, 1996, p. 165.
- ¹⁰³ L. Ginjaar, *Functie en structuur. Notitie naar aanleiding van de bezoeken van het dagelijks bestuur aan de kamercentrale-besturen, februari-juni 1987*, z.p., 1987, p. 35; Max van Weezel en Leonard OrNSTEIN, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters*, Amsterdam, 1999, p. 84.
- ¹⁰⁴ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 27.
- ¹⁰⁵ Ginjaar, *Functie en structuur*, pp. 36-37.

- ¹⁰⁶ Nota ledenwerving, z.d., 1987, in: DNPP, VVD-archief, no. 2.135.
- ¹⁰⁷ Van Weezel, *Frits Bolkestein*, p. 85.
- ¹⁰⁸ *de Volkskrant*, 25 maart 1987.
- ¹⁰⁹ *Info KC Groningen*, juni 1987. Zie ook: G. Voerman, 'De tweede jeugd van het liberalisme. VVD en D66, 1967-1994', in: idem, red., *Het liberalisme in Groningen*, pp. 73-100, p. 86.
- ¹¹⁰ L. Ginjaar, "Duidelijk, herkenbaar, betrouwbaar", in: *In (de) Harmonie te Leeuwarden. (Een vijftal toespraken.) 76ste algemene vergadering*, 15 en 16 mei 1987, pp. 4-12, pp. 4-5 en 8.
- ¹¹¹ J.J.C. Voorhoeve, "Wat ons te doen staat", in: *In (de) Harmonie te Leeuwarden*, 15 en 16 mei 1987, pp. 13-26, p. 13.
- ¹¹² *Jaarverslag 1989 VVD-Hoofdbestuur*, p. 23.
- ¹¹³ *Jaarverslag 1990 VVD-Hoofdbestuur*, p. 8.
- ¹¹⁴ *Vrijheid en Democratie*, juni 1990, pp. 4-5, p. 4.
- ¹¹⁵ *Jaarverslag 1990 VVD-Hoofdbestuur*, p. 9.
- ¹¹⁶ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 228; zie ook Jan Tromp in Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 155.
- ¹¹⁷ *Vrijheid en Democratie*, juni 1990, pp. 1-2, p. 1.
- ¹¹⁸ Van Weezel, *Frits Bolkestein*, p. 11.
- ¹¹⁹ Ibidem, p. 222; zie ook p. 240.
- ¹²⁰ Ibidem, p. 132; zie ook p. 201.
- ¹²¹ Ibidem, p. 70; zie ook p. 23, p. 71.
- ¹²² Ibidem, p. 24.
- ¹²³ Ibidem, p. 263.
- ¹²⁴ *Vrijheid en Democratie*, oktober/november 1989, pp. 1 en 3, p. 1.
- ¹²⁵ *Vrijheid en Democratie*, december 1989, p. 3; het hierin opgenomen verenigingsplan, p. II.
- ¹²⁶ Zie de opmerkingen over het verenigingsplan in *Jaarverslag 1989*, p. 1.
- ¹²⁷ Ginjaar, *Functie en structuur*, p. 6.
- ¹²⁸ Ibidem, p. 26.
- ¹²⁹ VVD, *Talent management*, Den Haag, 1992, p. 4.
- ¹³⁰ VVD, *Notitie ledenwerving en ledenbehoud*, Den Haag, 1992 [geen paginering].
- ¹³¹ Koole, *De moderne kaderpartij*, p. 303.
- ¹³² Van Weezel, *Frits Bolkestein*, p. 301.
- ¹³³ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij'. *Partijvernieuwingsdiscussie. Voorstellen voor de Buitengewone Algemene Vergadering*, Den Haag, 2002, p. 5.
- ¹³⁴ Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, p. 16.
- ¹³⁵ *de Volkskrant*, 19 april 2004.
- ¹³⁶ *NRC Handelsblad*, 20 januari 2004. Rutte voegde er overigens aan toe dat dit beeld achterhaald was.
- ¹³⁷ *de Volkskrant*, 6 september 2006.
- ¹³⁸ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', p. 7; zie ook Commissie-Van Zanen, *Idee voor structuur. De VVD op weg naar een ideeën- en debatpartij. Bevindingen van de Commissie-Van Zanen*, z.p., 2003.
- ¹³⁹ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', p. 18.
- ¹⁴⁰ Commissie-Van Zanen, *Idee voor structuur*, p. 11.
- ¹⁴¹ Ibidem, p. 6.
- ¹⁴² Werkgroep Partijvernieuwing, 'Goed, Beter, Best.' *Partijvernieuwingsdiscussie. Bundel voor de Ideeëndag*, z.p. 2002, p. 10.
- ¹⁴³ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', pp. 7-9.
- ¹⁴⁴ Zie G. Voerman, 'Plebiscitaire partij en? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2005, pp. 217-244.
- ¹⁴⁵ Ibidem.

- ¹⁴⁶ Werkgroep Partijvernieuwing, 'Goed, Beter, Best', p. 16.
- ¹⁴⁷ Ibidem, p. 15.
- ¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 14 september 2007.
- ¹⁴⁹ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, p. 199.
- ¹⁵⁰ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan. Een evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen, lijsttrekkersverkiezing en Tweede Kamerverkiezingen 2006*, z.pl. [Den Haag], 2007, pp. 18, 29 en 32.
- ¹⁵¹ *Trouw*, 9 september 2006.
- ¹⁵² Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 31; zie ook p. 33.
- ¹⁵³ Zie www.politiekebarometer.nl (28 november 2007).
- ¹⁵⁴ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 30.
- ¹⁵⁵ Zie ook Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, pp. 159-162.
- ¹⁵⁶ 'De V.V.D. is, generaliserend gezegd, een partij van "zelfstandigen"', aldus Van Zutphen, in: *De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, p. 5.
- ¹⁵⁷ Vonhoff, *Zindelijke burgerheren*, p. 12.
- ¹⁵⁸ Zie ook de bijdrage van Uri Rosenthal in deze bundel.
- ¹⁵⁹ *NRC Handelsblad*, 31 januari 2004.
- ¹⁶⁰ Interview met S. Overwater, 28 juni en 21 augustus 2007.
- ¹⁶¹ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 11.
- ¹⁶² *NRC Handelsblad*, 2 november 2002.
- ¹⁶³ Van Riel, Van Tijn en Ros, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, p. 51.
- ¹⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2006.

Noten bijdrage Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

¹ 'Matte beschouwingen', in: *NRC Handelsblad*, 20 september 2002. Zie ook de

openingszin van het verslag van het Kamerdebat in *NRC Handelsblad* van 19 september 2002: 'Montesquieu, Tocqueville, Hume – met het citeren van grote liberale denkers uit het verleden droeg VVD-leider Zalm er gisteren zorg voor dat zijn inbreng bij de Algemene Beschouwingen vanaf de eerste zin een principiële indruk maakt.' Het was geen toeval dat Zalm voor de voorbereiding van zijn toespraak het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD, de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, had ingeschakeld.

² Interview met Joris Voorhoeve, 27 juli 2007 te Den Haag.

³ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁴ Interview met Gerrit Zalm, 29 juni 2007 te Den Haag.

⁵ Interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 te Leeuwarden.

⁶ Interview met Ruud Lubbers, 2 juli 2007 te Rotterdam; respectievelijk interview met Jacques Wallage, 4 juli 2007 te Slochteren.

⁷ VVD, *Toelichting op het beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, Den Haag, 1952, p. 3.

⁸ In 1982 vielen de algemene beschouwingen samen met het debat over de regeringsverklaring van het eerste kabinet-Lubbers op 23 november 1982.

⁹ Redevoering Ed Nijpels in: *Handelingen Tweede Kamer, 1982-1983*, p. 679 en *Handelingen Tweede Kamer, 1983-1984*, p. 321.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld de essaybundels: Frits Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*, Amsterdam, 1992; idem, *Het heft in handen*, Amsterdam, 1995; idem, *Boren in hard hout*, Amsterdam, 1998.

¹¹ Liberale Unie, *Hervormingsprogramma van de Liberale Unie, vastgesteld in de Al-*